

Grygier, Tadeusz

Organizacja władzy naczelnej Prus Książęcych

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 4, 460-513

1964

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

M A T E R I A Ł Y

TADEUSZ GRYGIER

ORGANIZACJA WŁADZY NACZELNEJ PRUS KSIĄŻĘCYCH

Na przykładzie historii administracji Prus Książęcych *) uzewnętrzniał się podstawowy problem rozwoju ustroju politycznego Polski oraz państwa brandenbursko-pruskiego — centralizm i decentralizm (względnie federalizm). Te dwa czynniki działały obok siebie oraz często przeciwko sobie¹⁾. Tymczasem ten właśnie problem, tak w literaturze polskiej, jak i niemieckiej jest mało poruszany. Ma on jednak decydujące znaczenie w rozwoju ustroju politycznego i administracyjnego Prus Królewskich i Prus Książęcych. Tendencje centralistyczne i decentralistyczne determinowały wzajemny stosunek między ziemiami Korony Polskiej (przede wszystkim Prus Królewskich) a po 1660 r. również stosunek między Prusami Książęcymi z jednej, a Koroną Polską i Brandenburgią z drugiej strony²⁾. Chodzi tu przede wszystkim o tendencje reprezentowane w okresie 1640—1688 przez wielkiego elektora, Fryderyka Wilhelma. Miałowicie po pokoju westfalskim w 1648 r. Brandenburgia przeżywała zasadnicze zmiany. Zdobywając kolejno Magdeburg, Halberstadt i Pomorze Zachodnie elektorzy brandenburscy dążyli do tego, by odrębne terytoria historyczne przekształcić w jednolity organizm państwowy, zarządzany coraz bardziej centralistycznie i absolutystycznie. Terytorium Prus Książęcych w tej wykształcającej się nowej państwowości brandenburskiej stanowiło specyficzny obszar³⁾.

Drugim generalnym problemem ustrojowym Prus Książęcych są sprawy stanowe. Otóż do 1660 r. ustrój stanowy kształtował się na wzorach polskich (np. dwuizbowość parlamentu — izba poselska oraz izba senatorska), by po 1660 r. ulegać wzorom narzuconym przez Brandenburgię (system tzw. ustroju stanowego Meklemburgii⁴⁾). Spowodowało to znaczne tarcia polityczne.

Akta *Etats-Ministerium* ilustrują w pełni przemiany ustrojowe Prus, gdyż obejmują dokumentację Rządu Pruskiego (*Preussische Regierung*), najwyższej władzy Księstwa Pruskiego wywodzącej się z Izby Najwyższej Rady

*) Autor świadomie operuje pojęciem Prusy Książęce na przestrzeni lat 1525—1804, gdyż z punktu widzenia prawa międzynarodowego Księstwo zakończyło swój samodzielny byt dopiero w 1773 r. Polska wówczas oficjalnie zrezygnowała z wszystkich elementów zwierzchnictwa lennego. Stany pruskie jednakże w dalszym ciągu uważały Księstwo za samodzielne państwo. To też rozwiązanie przez władze berlińskie (brandenburskie) zwierzchniej władzy państwowej Księstwa w 1804 r. uznają za gwałt. Sprawy te szczegółowo wyjaśniono w tekście.

¹⁾ Tadeusz Grygier, *Dysydencka konfederacja toruńska*, Toruń 1952, s. 10.

²⁾ Kurt Forstreuter, *Herzogtum Preussen*, Würzburg 1964, s. 578.

³⁾ Eberhard Faden, *Brandenburg*, Würzburg 1964, s. 530.

⁴⁾ Werner Strecker, Christa Cordshagen, *Mecklenburg*, Würzburg 1964, s. 540.

Księstwa (Oberratsstube) z XVI wieku ⁵⁾). *Etats-Ministerium* obejmowało również i dyplomy (archiwum) zakonu krzyżackiego. Stąd cała spuścizna aktowa *Etats-Ministerium* była rdzeniem i najwartościowszą częścią zasobu aktowego archiwum królewieckiego.

1. ARCHIWUM ZAKONNE

O stolicy państwa zakonnego przed 1309 r. trudno jest mówić z uwagi na to, że wielcy mistrzowie Zakonu odbywali ciągle podróże. Głównymi ich miejscami pobytu do 1291 r. była Akkona, do 1309 r. — Wenecja. Prawdopodobnie archiwum zakonne przechowywano najpierw w Akkonie, by po 1286 r. przenieść je do Wenecji. Po 1309 r. prawie cały zasób archiwalny przewieziono do Malborka. Tylko część archiwaliów zakonnych — i to bardzo nieznaczna — pozostała w Wenecji ⁶⁾, obejmuje ona ogólne przywileje zakonne oraz dyplomy dotyczące Ziemi Świętej. Z uwagi na decentralistyczny zarząd aktami stosowany w Zakonie, archiwalia zakonne rozproszone są również w różnych domach: w Wiedniu, Norymberdze, Regensburgu, Marburgu, Trewirze, Kolonii, Koblencji, Utrechcie i innych.

Kiedy wielki mistrz Zakonu przeniósł się do Malborka, zastał tam już akta i archiwum mistrza krajowego Prus (*Landmeister von Preussen*). Archiwum to zostało wchłonięte również przez archiwum wielkiego mistrza ⁷⁾. Do 1400 r. trzon główny archiwum stanowiły dyplomy (ca 700). Po 1400 r. archiwum otrzymywało coraz więcej listów. Tym sposobem zaczynały wykształcać się dwa rodzaje archiwów Zakonu — archiwum dyplomów (*Urkundenarchiv*) oraz archiwum listowe (*Briefarchiv*). Starsze archiwum dyplomów uległo znacznemu zniszczeniu w trakcie przenoszenia (po 1454 r.) z Malborka do Królewca

⁵⁾ K. Forstreuter, *Das preussische Staatsarchiv in Königsberg*. Göttingen 1955, s. 4. Po likwidacji *Etats-Ministerium* w 1804 r. stany pruskie za wszelką cenę chciały przeszkodzić przejściu Archiwum Pruskiego przez administrację brandenburską i oddzielić je od Tajnego Archiwum w Królewcu. Wysiłki stanów speliły na niczym (zob. T. Grygień, *Próby utrzymania ustroju stanowego w Prusach Wschodnich na przełomie XVIII i XIX wieku*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 1964, nr 1, s. 59).

⁶⁾ Maks Perlbach, *Die Reste des Deutsch-Ordens Archivs in Venedig*, *Altpreussische Monatsschrift*, Bd. 19, s. 630—650. Centralnego archiwum zakonnego, jako osobnej instytucji do roku 1852 nie było. Archiwum domu krajowego (mistrza krajowego), w którym urzędował wielki mistrz Zakonu, przechowywało akta kancelarii wielkiego mistrza. Dopiero, gdy Wiedeń stał się główną siedzibą Zakonu Niemieckiego, kapituła Zakonu uchwaliła w 1852 r. zorganizowanie Centralnego Archiwum Zakonu w Wiedniu (*Das Zentralarchiv des Deutschen Ordens in Wien*). W archiwum tym zachowały się również liczne akta Domu Pruskiego Zakonu (zob. Klemens Wieser, *Das Zentralarchiv des Deutschen Ordens in Wien*. Preussenland, H. 1/2, 1963, s. 9—19 oraz uwagi Ireny Marii Kościńskiej w Komunikatach Mazursko-Warmińskich 1964, nr 3).

Inwentarz akt Zakonu w Wenecji opublikował R. Predelli, *Atti del Reale istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti*, T. 64, p. II, s. 1379—1463. O możliwościach istnienia archiwaliów w innych domach Zakonu (np. Goslar, Kolonii) dotyczących Prus w 1822 r. mówił J. Voigt (zob. Max Hein, *Ein Beitrag zur Geschichte des Deutschordens Archivs zu Venedig*, *Altpreussische Forschungen*, Bd. 8, 1931, s. 127). Ostatnio szersze poszukiwania archiwaliów zakonnych (zakonu krzyżackiego) w Wiedniu i we Włoszech podjęli Erich Weise (1957 r.), Hans Koeppe (1962 r.) i K. Forstreuter (1963 r.).

⁷⁾ K. Forstreuter, *Das preussische*, s. 12.

i Tapiawy, jak świadczą o tym zachowane rejestry⁸⁾. Archiwum w Tapiawie powstało 31 stycznia 1468 r. gdy mistrz zakonu inflanckiego przekazał wielkiemu mistrzowi zakonu krzyżackiego zamek tapiawski. Droga archiwum z Malborka (1454 r.) do Tapiawy (1468 r.) prowadziła przez Prabuty, Królewiec i Rybaki. Siedzibą administracji centralnej Zakonu stał się Królewiec. Stąd tworzyć zaczęły się dwa archiwa Zakonu — archiwum akt dawnych (dyplomów) w Tapiawie oraz archiwum akt nowych (listów, dokumentów) w Królewcu⁹⁾. Z uwagi na niepewną sytuację polityczną Zakonu w Prusach, część ważniejszych przywilejów przekazano w 1465 r. kapitule w Magdeburgu¹⁰⁾.

Archiwum zakonne usystematyzowane jest w trzech głównych grupach:

I. Dyplomy pergaminowe uszeregowane następująco: 1. Sprawy wewnętrzne Zakonu; 2. Kontakty zagraniczne Zakonu; 3. Sprawy inflanckie; 4. Dyplomy papieskie; 5. Depozyta dyplomów.

II. Archiwum listowe Zakonu obejmujące wszystkie luźne dokumenty pisane na papierze i ułożone chronologicznie.

III. Foliały Zakonu będące związanym zbiorem listów, a obejmującym następujące działy: 1. Listy; 2. Statuty; 3. Kopiaiusze, 4. Księgi sądowe, miejskie i cechowe; 5. Księgi lokacyjne; 6. Inwentarze, wykazy i wizytacje; 7. Dokumentacja finansowa; 8. Militaria; 9. Miscellanea; 10. Kapitanat Zakonu w Czechach¹¹⁾.

2. ARCHIWUM PRUS KSIĄŻĘCYCH

Przewrót państwowy z 1525 r. tak w organizacji archiwum, jak i w ustroju administracji Zakonu i Księstwa nie wywarł większego wpływu¹²⁾. Przygotowany był od dawna. Łączy się go z objęciem władzy w 1498 r. przez wielkiego mistrza Zakonu, Fryderyka Saskiego. Za poprzedników Albrechta przeprowadzono gruntowne zmiany w administracji Prus Krzyżackich. Były one

⁸⁾ Prawdopodobnie archiwum zakonne z Malborka wywiózł kanclerz Andrzej Santberg, który już 16 listopada 1456 r. był w Prabutach, 3 lutego 1457 r. w Rybakach, 29 marca w Królewcu. Droga mogła wieść tak przez Zalew Wiślany jak i łądem (K. Forstreuter, *Das Preussische*, s. 16).

⁹⁾ Jakże straly pchniosło archiwum zakonne w latach 1454—1466, trudno ustalić. W każdym bądź razie znaczna ilość akt, listów i dyplomów została rozproszona (np. dotarła do Magdeburga). Toczy się spór o to, czy w 1466 r. część archiwaliów krzyżackich została wydana Polsce, w myśl postanowień II pokoju toruńskiego (zob. ostatnio Andrzej Wojtkowski, *W sprawie wydania Polsce dokumentów krzyżackich*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie 1959, nr 4, s. 448—468). Por. stanowisko K. Forstreutera, który stara się rozwiązać ten problem na innej płaszczyźnie. Otóż postanowienie traktatu toruńskiego z 1466 r. poleca Zakonowi przekazanie dyplomów dotyczących odstępowanych Polsce terytoriów (Prus Królewskich) — *casare, abolere, extinguere, mortificare*. K. Forstreuter (*Das preussische*, s. 20) stwierdza, że „postanowienie to nie było wykonane, gdyż traktat toruński nie został zatwierdzony przez papieża i nie miał dlatego ważności prawnej, mimo iż Zakon do 1498 r. faktycznie jego postanowienia dotrzymywał”.

¹⁰⁾ Niebezpiecznym okresem dla archiwaliów była wojna polsko-krzyżacka w latach 1520—1524. Jednakże biskup sambijski zabezpieczył archiwum stosunkowo dobrze, dzięki czemu straty były znikome.

¹¹⁾ K. Forstreuter, *Das preussische*, s. 101—102.

¹²⁾ Traktat krakowski polecał przekazać Polsce wszystkie dyplomy i akta zawierające postanowienia sprzeczne z nowym układem, a gdy część tych dyplomów ich ważność bieżącą utrzymywały, Polska miała otrzymać uwierzytelnione ich odpisy. Na podstawie tych postanowień część dyplomów przekazano do Malborka, stamtąd do Krakowa (ostatecznie znalazły się w Archiwum Głównym Akt Dawnych). Obecnie ustalenie ich liczby jest niemożliwe. Trzeba

charakterystyczne dla nowoczesnego państwa książęcego (świeckiego). W Księstwie pozostały nie tylko te same urzędy, lecz także ci sami urzędnicy. Księgi urzędowe pisane były przez tych samych urzędników i w tej samej formie. Uprawnienia administracyjne i sądowe wykonywane były przez te same osoby z księciem władcze, a zamki zakonne pozostały nadal siedzibami urzędów¹²⁾. Nowe państwo (książę) tak samo, jak państwo zakonne wymagało posłuszeństwa od ludności chłopskiej, zachowując tzw. instytucję podległości (*Ergebenheit*) jak i gwarancji opieki (*Schutzanspruch*). — Również system gospodarczy oraz krajobraz z zamkami, jako węzłami komunikacyjnymi i punktami handlowymi pozostał ten sam. Prawo chłopskie opierało się, jak dawniej, na przywilejach okresu zakonnego. Dlatego w księgach urzędowych (*Amtshausbücher*) kapitanatów i komornictw (*Amt*) znajdują się liczne odpisy zarządzeń Zakonu, których ważności w Księstwie nikt nie kwestionował¹³⁾.

* * *

Organizacja nowego państwa wymagała wielkich wysiłków celem opanowania terytorium. Wielki mistrz krzyżacki w traktacie krakowskim nie zdołał zmienić na swą korzyść obszaru Księstwa, które pozostało w granicach ustalonych drugim pokojem toruńskim. Granice północne i wschodnie od Kłajpedy przez Elk do Nidzicy przebiegały zgodnie z postanowieniami traktatu pokojowego w Mełnie (*Melno-See*) z 1422 r., w którym Zakon musiał zrezygnować ze Zmudzi¹⁴⁾. Ustalone granice były w zasadzie trwałe, mimo iż na niektórych ich odcinkach zdarzały się lokalne spory graniczne. Zachodnia część granicy Księstwa, po utracie Prus Królewskich, tylko na małym odcinku koło Kwi-

przyjąć, że władze Księstwa Pruskiego również sabotowały te postanowienia (zob. Adam Vetula n i, *Słowo o wydaniu dokumentów krzyżackich w ręce polskie*, Zapiski Historyczne, t. 21, 1955, s. 202 i n.). Stąd w Archiwum Głównym Akt Dawnych było tych dokumentów tylko 76. Dlatego też jeszcze w 1730 r. Stany Prus Królewskich żądały na sejmiku generalnym w Grudziądzu wydania dokumentów dotyczących ich ziemi. (*Staatliches Archivlager Göttingen* — dalej SAG — EM 19 c I nr 52).

¹²⁾ Okres przełomu (lat 1521—1530), tak w historiografii polskiej jak i niemieckiej nie posiada wyczerpującego opracowania. Opracowano tylko szczególnie dotyczące kultury, powstania chłopskiego, reformacji, biografie. Najważniejsze jednak problemy: instytucji stanów, kontynuacji rządu pruskiego, najbardziej ciekawy punkt o stosunkach stanów z księciem Albrechtem — wymagają dalszego opracowywania. Podsumowanie dotychczasowych badań dał K. Forstreuter, *Von Ordensstaat zum Fürstentum*, Kitzingen 1954, s. 98—125.

¹⁴⁾ Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Olsztynie (dalej WAPO XIX/2 (Komornictwo w Rynie). Przywileje krzyżackie w praktyce były również w XIX wieku podstawą prawną dla chłopów w komornictwach mazurskich (zob. zbiór akt komornictw powiatów mazurskich w Wydziale Domen Rejencji Olsztynskiej w WAPO).

¹⁵⁾ Traktat krakowski z 1525 r. ustabilizował terytorialnie Księstwo Pruskie. Jego granice do 1772 r. prawie się nie zmieniały. Dotychczasowa ekspansja terytorialna Zakonu nie miała racji bytu. Stąd w charakterystyce dwu państw — Zakonu i Księstwa Pruskiego — podkreśla się, że „w okresie zakonnym w działalności państwa prymat wiodła polityka zagraniczna. Ona to wmieściła państwo w liczne wojny z sąsiadami. Natomiast Księstwo Pruskie było małym państwkiem o słabej aktywności w polityce międzynarodowej, a jeśli w zewnętrzne konflikty zostało wciągnięte, było to następstwem zależności lennej Księstwa od Polski. Po 1525 r. punkt ciężkości działalności państwa przesunął się na sprawy wewnętrzne. W polityce wewnętrznej doszło do wzrostu siły stanów pruskich” (zob. *Geschichte der Deutschen Länder*. Herausgegeben von Georg Wilhelm Sante und A.G. Ploetz-Verlag. Würzburg 1964. Bd. I, s. 576).

dzyna opierała się o brzeg Wisły. Dalej od Zalewu Wiślanego wrzynały się w głąb Księstwa ziemie Warmii. Niemniej Księstwo wzdłuż miało ponad 300 km, a wszerz 200 km¹⁶⁾.

Choć najbardziej żyzne i zurbanizowane części Prus nie weszły w skład Księstwa (na skutek II pokoju toruńskiego), niemniej po podporządkowaniu sobie biskupstwa sambijskiego i pomezkańskiego dysponowało dość znacznym i bogatym terytorium. Dużą trudność stanowiły ogromne zniszczenia wojenne, które należało jak najszybciej przezwyciężyć. Księstwo dzieliło się na trzy powiaty, pokrywające się z naturalnymi regionami, z których najbardziej na północ wysunięty powiat sambijski stanowił rdzeń Prus Książęcych. Obejmował on obszar między zalewami, dorzecza Niemna, górnej Pregoly z dopływami oraz Puszczy Rominckiej. Był to teren równinny, częściowo bagnisty, posiadający na ogół dobrą glebę, chociaż nie całkowicie rolniczo wykorzystany. Na jego wybrzeżu znajdowały się porty Księstwa¹⁷⁾. Do powiatu sambijskiego należało oprócz miasta Królewca dziewięć kapitanatów (*Hauptämter*): Rybaki (*Fischhausen*), Szaki (*Schaaken*), Neuhausen — nie ma polskiej nazwy, Tapiawa (*Tapiau*), Labiawa (*Labiau*), Klajpeda (*Memel*), Tylża (*Tilsit*), Ragneta (*Ragnit*), Wystruć (*Instenburg*). Ponadto komornictwo Taplacken oddano do użytku biskupa sambijskiego, a Georgenburg jego bratu. Komornictwo Saalau służyło jako wyposażenie królewieckich kanoników katedralnych¹⁸⁾. Na południe od tegoż powiatu znajdował się powiat natangijski, który rozciągał się od zachodniej części nizin Zalewu Wiślanego po Pojezierze Mazurskie oraz pustkowie (*Wildnis*) na samym krańcu granicy południowo-wschodniej. Powiat obejmował 15 kapitanatów: Pokarmin (*Brandenburg*), Bałga, Hławka (*Preussisch Eylau*), Bartoszyce (*Bartenstein*), Kętrzyn (*Rastenburg*), Barciany (*Barten*), Gierdawy (*Gerdaunen*), Węgorzewo (*Angerburg*), Giżycko (*Lötzen*), Ryn (*Rhein*), Szestno (*Seehosten*), Nowy Dwór (*Neuhof*), Straduny (*Stradaunen* = Olecko), Elk (*Lyck*) i Pisz (*Johannisburg*). Z tych kapitanatów już za czasów krzyżackich Gierdawy i Nowy Dwór przeszły w ręce prywatne i stanowiły tzw. kapitanaty dziedziczne (*Erbhauptämter*)¹⁹⁾. Trzecim powiatem był powiat pogórski

¹⁶⁾ Lotar Weber, *Preussen vor 500 Jahren in culturhistorischer statistischer und militärischer Beziehung nebst Special-Geographie*, Danzig 1878, s. 21 i nast.

¹⁷⁾ Podstawowym problemem organizującego się Księstwa było przede wszystkim zasiedlanie pustych obszarów oraz stworzenie odpowiedniego, nowego ustroju agrarnego. Bowiem właśnie w zakresie podziału własności ziemskiej w Księstwie istniały bardzo znaczne dysproporcje (zob. SAG O. F. 111).

¹⁸⁾ Zob. wykaz kapitanatów i komornictw u Maxa Toeppen a, *Historisch-comparative Geographie von Preussen*, Gotha 1853, s. 260 i n. W szczytkowym zbiorze komornictw, kapitanatów i Urzędu Kameralnego (*Kammeramt*) znajdującym się w WAPO obraz komornictw i kapitanatów jest stosunkowo pełny. Były one wyrazem łączenia zadań kierowniczych (polityczno-administracyjnych) z kierowaniem życiem gospodarczym i samą produkcją. Urzędy kameralne były najniższym kręgiem administracyjnym, miejscami administracji dóbr stołowych księcia. Funkcjonariusze tych urzędów nie spełniali początkowo żadnych funkcji publiczno-prawnych (zob. Robert Stein, *Die Umwandlung der Agrarverfassung Ostpreussens durch die Reform des 19. Jahrhunderts*, Jena 1918, Bd. 1, s. 28).

¹⁹⁾ Zasadnicza różnica między kapitanatami a kapitanatami dziedzicznymi polegała na partycypowaniu pierwszych w wytwórczości. Drugie miały za zadanie przeprowadzanie musztry rycerzy i chłopów lennych, miały charakter reprezentatywny i honorowy, lenno-wojskowy i patrymonialno-administracyjny, były pewnego rodzaju regalem arystokracji prusko-księżęcej; służyły interesom partykularno-rodowym (zob. WAPO, Zbiór rodu Finckensteinów).

Organizacja kapitanatów przedstawiała się różnie, np. Kapitanat ryński posiadał w XVI wieku trzy dwory (Ławki, Zapiecek i Ryn), owczarnię, tartak,

(Oberländischer Kreis), który po rozwiązaniu terytorium biskupstwa pomezkańskiego składał się z 16 kapitanatów: Pasiek (*Preussisch Holland*), Morąg (*Mohrungen*), Przezmark (*Preussisch Mark*), Miłomłyn (*Liebmühl*), Prabuty (*Riesenburg*), Szymbark (*Schönberg*), Kwidzyn (*Marienwerder*), Iława (*Deutsch Eylau*), Ostróda (*Osterode*), Miłakowo (*Liebstadt*), Olsztynek (*Hohenstein*), Susz (*Rosenberg*), Dąbrówno (*Gilgenburg*), Działdowo (*Soldau*), Nidzica (*Neidenburg*), Szczytno (*Ortelsburg*). Ten powiat był najludniejszy, posiadał najwięcej małych miasteczek, ale był też najbardziej zniszczony przez wojnę. Kapitanaty suski, iławski i dąbrowski znajdowały się w prywatnych rękach, jako kapitanaty dziedziczne. Biskup pomezkański posiadał Szymbark²⁰⁾. W 1560 r. obok tych powiatów istniało komornictwo grobińskie z Libawą (*Libau*) jako zastaw Księstwa²¹⁾. Podział administracyjny Księstwa utrzymał się do końca, za wyjątkiem podziału powiatu sambijskiego, który przeprowadzili następcy Albrechta. Stolicami powiatów były: Królewiec sambijskiego, Bartoszyce lub Kętrzyn natangijskiego; Zalewo lub Ostróda pogórskiego. W tych miastach zbierali się własnie delegaci na sejmiki powiatowe²²⁾.

Mimo uprzywilejowanej prywatnej własności (szlachty — zwolnionej od świadczeń) oraz świadczących opłaty rodzin chłopskich (*Kölmer*), mimo licznych nadań i darowizn, książę pozostał dziedzicznym użytkownikiem (*Nutzniesser*) kraju, zarządzającym krajem, tak jak właściciel ziemski (nieruchomości) dla korzyści swej rodziny (dynastii). Dlatego administracja książęca objęła całe terytorium Księstwa oraz opierała się wyłącznie na administracji centralnej. Ponieważ książęcej administracji powiatowej nie było, opierano się na administracji kapitańskiej (*Amtshauptmannschaft*). Chodziło o to, aby z poszczególnych kapitanatów uzyskać jak największe dochody, przekraczające rocznie 20 000 pruskich marek. Do osiągnięcia tego celu Albrecht musiał mieć dobrych kapitanów (administratorów²³⁾.

4 młyny, 49 jezior, na których łowiono, i 42 jeziora, na których nie można było łowić, 23 rzeczki, 3543 łany (106 290 morgów) lasów (długość 6 mil i szerokość 5 mil), w skład których wchodziła puszcza łuknańska. Do kościołów w Rynie należało 20 miejscowości, do kościoła w Nakomiadach 7 miejscowości, do kościoła św. Mikołaja (obecnie Mikołajki) należało 12 miejscowości (razem 24 łany). W granicach kapitanatu było również 6 szlachciców posiadających 175 łanów, 2 młyny, 2 jeziora i 1 ostrów, 42 sołectwa z 201 łanami. Cały więc kapitanat posiadał 7358 łanów i 21 morgów (czyli 220 761 morgów) (zob. WAPO XIX/2).

²⁰⁾ Podobnie jak Susz, Iława i Dąbrówno, również Szymbark przeszedł w ręce rodu Finckensteinów (zob. WAPO — Zbiór rodu Finckensteinów). Jeśli chodzi o strukturę własnościową na obszarach kapitanatów, to przeciętnie 75% obszaru przypadało na folwarki, lasy i wody, będące własnością Księstwa (państwa). Pozostała część rozkładała się na własność kościelną, szlachecką, chłopską, miejską (WAPO XIX/5).

²¹⁾ Libawa (*Liva portus*) w 1253 r. osada Kawalerów Mieczowych, w 1418 r. spalona, w 1560 r. przeszła pod zarząd Księstwa Pruskiego, od 1625 r. na prawach miasta. W 1795 r. dostała się pod panowanie rosyjskie (zob. A. Wegner, *Geschichte der Stadt Libau*, 1898).

²²⁾ Powiaty te mimo usiłowań szlachty pruskiej były tylko najniższymi ośrodkami administracji państwowej obszarów wiejskich (*des flachen Landes*). Nie posiadały charakteru związku komunalnego. Stąd późniejsza instytucja pruskiego starosty powiatowego (*Landrat*) wzorowana była na brandenburskim ustroju stanowym (zob. Paul Schön, *Das Recht der Kommunalverbände in Preussen*, Leipzig 1897, s. 361—362).

²³⁾ Podział Księstwa na kapitanaty miał bardzo istotne znaczenie. Objęmowały one obwody terytorialne dawnych urzędów krzyżackich (*Hauskomtur, Pflege, Vögte*). Wielkość ich wahała się od 14—20 km² powierzchni. Tylko niektóre litewskie kapitanaty były większe. Kapitanat był zarządzany biurokratycznie, jednoosobowo, w przeciwieństwie do kolegiałności Izby Rady Najwyższej. Kapitan był osobiście odpowiedzialny za stan urzędu i terenu, skupiał

Książę Albrecht nie był jednakże w swej działalności administracyjnej nie skrępcwany. Przede wszystkim odrzucając więzy z Zakonem nie myślał całkowicie zmieniać istniejącej administracji kraju. Zmuszał go do tego fakt, że już za jego poprzedników przeprowadzono gruntowne zmiany w administracji Prus Zakonnych charakterystyczne dla nowoczesnego państwa książęcego²⁴). Najistotniejszym zmianom uległy władze centralne, najmniejszym władze terenowe. I tak dotychczasowe komturstwa, przekształcone na kapitanaty nie uległy zmianom. Tylko niektóre podzielono i powtórzone nowe kapitanaty jak milakowski (*Liebstadt*)²⁵). Na czele każdego kapitanatu stał kapitan (*Amtshauptmann*), który musiał wykonywać zarządzenia księcia. Do pomocy w wykonywaniu zadań kapitan miał burgrabiego (*Burggrafen*) oraz pisarza (*Amtsschreiber*)²⁶). Niektóre większe kapitanaty posiadały dodatkowo wójta (*Hausvogt*)²⁷).

Kapitanaty były podzielone na komornictwa (*Kammerämter*). Kapitanowie byli zarządcami i sędziami w komornictwach, przewodniczącymi instytucji społecznych (*Hospital*) oraz nadzorowali kamery (*Rentkammer*) administracji domen (*Domänenverwaltung*) na terenie kapitanatu²⁸). Komornictwa, podobnie

w swym ręku wszystkie gałęzie administracji. Pozycja jego była bardzo samodzielna i niezależna. O jakimś ostrzejszym nadzorze ze strony księcia i władz książęcych nie było mowy. Urzędowa działalność kapitanów była potrójna: sądowa, policyjna i ekonomiczna (zob. R. S t e i n, *Die Umwandlung*, Bd. 1, s. 4; Al. H o r n, op. cit., s. 230—240). Najlepiej istotę urzędu kapitańskiego tłumaczy nie nazwa niemiecka (*Amtshauptmann*) a francuska, stosowana w adresach *drossard* lub *gouverneur et seigneur (hereditaire) de baillage royal* (WAPO XXV/6/II—2).

²⁴) Jest to tzw. problem ciągłości ustrojowej (politycznej i administracyjnej) Prus Książęcych. W literaturze niemieckiej problem ten (tzw. *Kontinuitätsfrage*) porusza przede wszystkim Walther H u b a t s c h, *Kreuzritterstaat und Hohenzollernmonarchie (Festschrift Hans Rothfels)*, Düsseldorf 1951, ostatnio W. H u b a t s c h, *Albrecht von Brandenburg-Ansbach*, Heidelberg 1960, s. 186—187). Zagadnienia kulturalne tego samego problemu porusza K. F o r s t r e u t e r, *Beiträge zur Preussischen Geschichte im 15. und 16. Jahrhundert*, Heidelberg 1960, s. 164.

²⁵) Liczba kapitanatów w różnych czasach wahała się od 27—47. Np. w 1700 r. w Prusach Książęcych było ich 45, obejmujących 110 777 łanów i 25,5 morg. Z tego 40 325 łanów (czyli 36,4%) przypadało na łany szlacheckie — lenna, reszta na łany wolnych chłopów. Mieszczańska własność ziemska nie była wliczana do obszarów kapitańskich, gdyż miasta i mieszczenie nie podlegali kapitanowi (zob. WAPO XXV/6/II/23 rejestr z 1700 r.). Jedną z przyczyn stałych zmian liczby kapitanatów były fakty łączenia kilku urzędów w jednym ręku. Np. Finckensteincwie posiadali równocześnie aż 13 kapitanatów. I tak np. w XVII wieku na 14 kapitanatów na Pogórze było tylko 9 kapitanów. W ciągu pierwszych lat istnienia Księstwa, oprócz Milakowa, utworzono kapitanaty w Olsztyńku i Stradunach.

²⁶) WAPO XXV/6/D/II/18. Charakterystyka kapitanatu w Dąbrownie z XVII wieku. Kapitanowie posiadając rozległe włości i piastując wiele godności i urzędów nie mogli osobiście administrować podległymi terenami. Stąd posiadali tzw. zarządcę urzędu (*Amtsverweser*), burgrabiego (komentanta zamku i zarządcę rejestratury urzędu), pisarza sądu szlacheckiego (zwanego również aktuariuszem) dla mniej ważnych spraw. Dla ważniejszych spraw karnych sprowadzano sędziego zawodowego z sąsiedniego miasta.

²⁷) WAPO XXV/6/D/II/23. Instytucja wójta w urzędzie kapitańskim streszczała się do ściągania poborów dla kapitana i podatku gruntowego (*Pfluggeld*, *Pflugkorn*), opłat i kar sądowych, od zmiany miejsca zamieszkania, od podziału, od umów kupna-sprzedaży, od prawa kaduka (*ius caducitatis* = nagrody za doniesienie, że ktoś bezpołomnie zmarł i państwo ma prawo przejąć jego majątek), z czynszów.

²⁸) Najniższym okręgiem administracyjnym były komornictwa (urzędy kameralne (zwane w późniejszym okresie urzędami dominialnymi) (*Domänen-*

jak szlachta, nie miały obowiązku dostarczania ludności do bezpośredniej służby wojskowej, natomiast zmuszone były do świadczeń na rzecz wojska. Pobory były jednakże bardzo niskie, tak zresztą jak i całość dochodów z komornictw. W wyniku zmian ustrojowych, domeny przynosiły deficyt. Albrecht wiele z nich wydzierżawił szlachcie. Dochody z kapitanatów wynosiły rocznie od 200—2000 pruskich marek. Na dochody komornictwa składały się: renta gruntowa (*Grundzins*), regalia (młynarskie, rybackie, leśne) oraz dochody z sądownictwa kapitańskiego. Za czasów Zakonu, w okresie reformacji, dochodowe regalia bursztynowe przynosiło małe zyski. Dopiero wydzierżawienie regalia bursztynowego kupcom gdańskim przyniosło dochody w wysokości 30 000 pruskich marek rocznie, czyli więcej niż dochody z wszystkich komornictw (kapitanatów) razem ²⁹⁾.

Gospodarka Księstwa opierała się przede wszystkim na gospodarce rolnej, leśnej i rybołówstwie ³⁰⁾. Z miast największą rolę gospodarczą odgrywał Królewiec, potem Bartoszyce, ze swym przemysłem włókienniczym ³¹⁾. Gospodarka Księstwa w początkowym okresie poważnie niedomagała. By ją podnieść, Albrecht zaczął przede wszystkim zasiedlać puste łany, sprowadzając chłopów.

ämter). Najpierw komornictwa były tylko miejscami administracji dóbr stolarskich Księcia, względnie majątków kameralnych. Powstały one w przeważającej części z folwarków zakonnych. Kierownicy tych urzędów nie spełniali początkowo żadnych funkcji publiczno-prawnych. Komornictwo posiadało zwykle trzech urzędników prowadzących księgi i rejestry inwentarza majątkowego, uprawnień i zobowiązań wszystkich mieszkańców komornictwa oraz całą księgowość gospodarczą wpływów i rozchodów (zob. WAPO XIX/5 opis komornictwa bartoszyckiego).

²⁹⁾ Administrację komornictw i urzędów kapitańskich dzielono na cztery zasadnicze części: administrację urzędu (*Amtsadministration*), sądową (*Amts-jurisdiction*), gospodarczą i patronacką. Komornictwa przechodziły w XVI w. z rąk księcia w ręce prywatne, gdyż gospodarka w nich była zła, a nadużycia na porządku dziennym. Nie można było liczyć na regularne wpływy do kasy książęcej. Najpewniejszym źródłem dochodów było regalia bursztynowe (WAPO XIX/11 i XIX/12 *Strand-und Bernsteinsachen*), które wydzierżawiono w 1533 r. Pawłowi Jasky i dwóm innym kupcom z Gdańska, w 1546 r. Pawłowi Jasky, Grzegorzowi Jasky oraz Izraelowi Köhne (zob. szczegóły Stanisław Rożański, *Z dziejów wschodniopruskich regaliów bursztynowych*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie 1959, nr 2, s. 180 i nast.). Wydobywanie bursztynu było monopolem państwowym, którym opiekował się specjalny urząd — *Bernsteinamt*.

Zmniejszanie się ilości komornictw było wynikiem rozruttnej gospodarki książąt pruskich, rozdawaniem domen byłym zakonnikom i faworytom księcia Albrechta. Dalej stałe kłopoty pieniężne Albrechta i jego następców powodowały stosowanie licznych zastawów — (W. Schweichler, *Das Domänenwesen unter Herzog Albrecht in Preussen*, *Mitteilungen der Litterarischen Gesellschaft Masovia*. H. 17, s. 74).

³⁰⁾ Historia gospodarcza Prus Książęcych nie jest opracowana. Ernst Ferdinand Müller, *Zur Wirtschaftsgeschichte des Preussenlandes*. Deutsche Staatenbildung und deutsche Kultur im Preussenlande. Königsberg 1931, s. 473—485 oraz Hans Scheu, *Ostpreussen, eine Wirtschaftsgeographische Landeskunde*, Königsberg 1936. Ostatnio ukazały się prace monograficzne dotyczące gospodarki folwarcznej (Hans Wächter, *Ostpreussische Domänen-vorwerke im 16. und 17. Jahrhundert*, Würzburg 1958, s. 186), leśnej (Friedrich Mager, *Der Wald in Altpreussen als Wirtschaftsraum*, Köln Graz 1960, Bd. I—II) oraz poszczególnych miast. Zagadnienia ustroju gospodarczego są ważne dla ustroju administracyjnego i politycznego z uwagi na: gospodarczą działalność Księstwa jako organizacji państwowej, wpływ położenia geograficznego i granic Księstwa na gospodarkę, rolę miast, osadnictwo wiejskie oraz powiązanie ustroju stanowego z życiem gospodarczym.

³¹⁾ W. Hubatsch, *Albrecht*, s. 328.

Byli to protestanci holenderscy, polscy oraz litewscy³²⁾. Powstały nowe miasta: Tylża, Olecko i Gołdap. Potem Albrecht zajął się uporządkowaniem gospodarki finansowej Księstwa³³⁾.

Stałe dochody księcia wpływały do Kamery Skarbowej (*Rentkammer*), instytucji, która istniała już pod koniec rządów Zakonu, stworzona na miejsce dotychczasowego urzędu skarbowego (*Tressleramt*). Kamerą Skarbową zarządzali rajcy kameralni, m.in. znany Caspar von Nostitz (1538—1578). Jego poprzednikiem był Hans Nimptsch (gdańszczanin), po 1545 r. główny doradca księcia w zakresie monetarnym i fiskalnym. Radcy kameralni nadzorowali przychody i rozchody, rozliczenia i sprawozdania komornictw. To ostatnie uprawnienie umożliwiło im wpływ na obsadę kapitanatów. Ten moment zdecydował również o tym, że Kamera Skarbowa (*Rentkammer*) stała się jedną z najważniejszych gałęzi władzy centralnej (*Zentralregierung*) jaką była Izba Rady Najwyższej (*Oberratsstube*)³⁴⁾.

Izba Rady Najwyższej w swym składzie osobowym jak i zakresie zadań odpowiadała Radzie Najwyższej państwa zakonnego. Dostosowana do nowych warunków Izba Rady Najwyższej zorganizowana została na wzór Tajnej Rady. Dodano jej — jako swoistego rodzaju przybudówki — zarządy administracji skarbowej (podatkowej) i finansowej (*Rent- und Kammerverwaltung*). Stojąca obok księcia centralna administracja kraju (rząd) składała się z mistrza dworu (*Hofmeister*), naczelnego burgrabiego (*Obersten Burgrafen*), naczelnego marszałka (*Obermarschall*) i kanclerza (*Kanzler*). Potem wydano zarządzenia, że ci czterej urzędnicy muszą być indygenami i pochodzenia niemieckiego³⁵⁾.

³²⁾ W literaturze polskiej osadnictwo w Prusach Książęcych opracowane jest w pierwszym rzędzie przez Wojciecha Kętrzyńskiego. W literaturze niemieckiej posiadamy dwie podstawowe prace: H. i G. Mortensen, *Die Besiedlung des nordöstlichen Ostpreussens*, Leipzig 1935, Bd. I—II, oraz Walter Kuhn, *Geschichte der deutschen Ostsiedlung in der Neuzeit*, Köln—Graz 1957, Bd. I—II.

³³⁾ Gospodarka komornictwami oraz domenami znajdowała się w stanie prawie całkowitego rozprzężenia (zob. H. Wächter, *Ostpreussische*, s. 20 i n.). Stan ten istniał nawet w XVII wieku, mimo wprowadzenia dzierżawy jako formy administrowania. Reformatorzy skarbowości książęcej byli zdania, że uzdrowienie gospodarki Księstwa może nastąpić dopiero wtedy, gdy odsunie się stany od mieszania się do ogólnej administracji, gdy wprowadzi się centralizację w zakresie gospodarki domen i powoła się centralny urząd skarbowy (zob. R. Steir, *Die Umwandlung*, Bd. 1, s. 31).

³⁴⁾ Sprawa stosunku między księciem a Izbą Rady Najwyższej jest do dzisiejszego dnia nie wyjaśniona. Poglądy na tę kwestię są różne. Jedni byli zdania, że „czterej członkowie Izby Rady Najwyższej są następcami wielkich mistrzów Zakonu, mieli więc pełne prawo występować jako władza zwierzchnia kraju (*Landesherrschaft*) i wydawać przywileje. Na tej podstawie opiera się ciągłość prawa państwa zakonnego i prusko-książęcego”. Drudzy uważali, iż „jedyną władzą zwierzchnią był książę Prus, a Izbę Rady Najwyższej uznawali tylko za urząd podległy księciu, że członkowie Rady Najwyższej swe stanowisko zawdzięczają tylko księciu” (zob. Fr. Terveen, *Stellung und Bedeutung*, s. 169—171). Wydaje się, iż najbardziej prawidłowo patrzyli na stanowisko prawne Izby Rady Najwyższej stany pruskie, określając ją jako pierwsze na świecie kolegium rządowe (zob. Tadeusz Grygier, *Próby utrzymania*, s. 58, przyp. 43). Tylko na takiej płaszczyźnie w stosunku do Prus Książęcych można rozpatrywać problem księcia i administracji (por. Werner Ohnesorge, *Zum Problem Fürst und Verwaltung um die Wende des 16 Jahrhunderts*, *Blätter für deutsche Landesgeschichte*, 1951, Bd. 88, s. 150—174).

³⁵⁾ Pełnej monografii Izby Rady Najwyższej nie posiadamy. Niepełne wykazy członków tegoż kolegium podaje „Erleutertes Preussen”, Königsberg 1724—1742, Bd. 1, s. 81—113. Na marginesie zauważyć trzeba, że wydawnictwo to jest też jednym z przyczynków walki o utwór polityczny Prus Książęcych,

Obok sześciu czy ośmiu dalszych radców dworu (*Hofräte*) do dyspozycji księcia stali kapitanowie sąsiadujących z Królewcem kapitanatów: Rybaków, Szak, Tapiawy i Pokarmina³⁶⁾. Te urzędy dostarczały ewentualnych zastępców dla członków rządu krajowego (Izby Rady Najwyższej). Stanowisko kanclerza w Izbie Rady Najwyższej wymagało przygotowania prawniczego. Stąd, w tym jednym wypadku zasada indygenatu nie była stosowana w całej rozciągłości. Księstwo Pruskie, nie posiadając swego uniwersytetu, ni było zdolne wykształcić sobie administratorów. Dlatego nastąpił szczególnie podział pracy w Izbie Rady Najwyższej. Sprawy zagraniczne załatwiał sam książę. Sprawy kościelne pozostawiono biskupom. Pozostała część zadań związanych z sądownictwem oraz administracją, nie wyłączając budżetnictwa, komunikacji, transportu i utrzymania dworu, należała do Izby Rady Najwyższej. Zasada łączenia administracji centralnej kraju z administracją dworską znalazła swój wyraz choćby w tym, że kanclerz, mistrz dworu, naczelny marszałek i burgrabia administrowali również lokalną administracją stolicy kraju³⁷⁾.

Obsada personalna Izby Rady Najwyższej początkowo była prawie taka sama, jak w ostatnich latach istnienia Zakonu. Pierwsi trzej kanclerze Księstwa — Michał Spielberger, doktor Fryderyk Fischer, doktor Jan Apel — pochodzili z Frankonii. Pierwsi naczelni marszałkowie — Piotr Patyn, Jan Ölhorn von Jasewitz i Fryderyk von Ölsnitz, oraz pierwsi dwaj najwyżsi burgrabio wie — Jan von Besenrode, Marcin Kannacher, także pierwszy mistrz dworu Henryk von Kittlitz byli Ślązakami, Saksończykami albo Frankończykami. Dopiero zagwarantowanie pierwszeństwa miejscowej szlachcie w ordynacji z 1542 r. (*Regiments-Notel*) zmieniło ten stan rzeczy³⁸⁾.

wyraźnie zwrócić przeciwko interpretacjom prawnym wychodzącym z Berlina. Inna praca — Felix Arndt: *Die Oberräte in Preussen 1525—1640*, *Alt-preussische Monatsschrift*, 1914, Bd. 49, s. 1—64) nie zajmuje stanowiska wobec zasadniczych problemów prawnopństwowych. Próbe nowego zestawienia członków Izby Rady Najwyższej dał Georg Conrad, *Geschichte der Königsberger Obergerichte*, Leipzig 1907, s. 435—453. Uwzględnienia warte są również uwagi K. Alberta Kampa, *Gesetzgebung Jahrbücher für die preussische Rechtswissenschaft und Rechtsverwaltung*, Berlin 1928, Bd. 60, s. 501—515.

³⁶⁾ Warto podkreślić, że i charakter urzędów kapitańskich zależny jest również od przyznania stanowiska Izby Rady Najwyższej. Otóż jeśli w kapitanatach widzi się następców komturów, podlegać winni Izbie Rady Najwyższej. W późniejszym okresie władze berlińskie podporządkowywały ich wyłącznie księciu, a ponieważ jego następcą był król pruski, chciano podporządkować kapitanów wyłącznie władzom berlińskim. Przed taką interwencją bronili się jednakże politycy prusko-książęcy. Opór ich był tak silny, że „przeszkodził całkowitemu zlaniu się Prus Książęcych w ogólnopaństwowy aparat Brandenburgii” (zob. WAPO VII/5—11 *Entscheidungen der Oberräte in verschiedenen Sachen für Hauptleute*).

³⁷⁾ W. Hubatsch, *Albrecht*, s. 193.

³⁸⁾ Prawo indygenatu stało się odtąd podstawową zasadą ustroju Prus Książęcych, podobnie jak i w Prusach Królewskich (zob. T. Grygier, *Dysydencka konfederacja toruńska 1767*, Toruń 1952, s. 2—10). Analiza ordynacji z 18 listopada 1542 (zob. *Privilegia der Stände des Herzogthums Preussen*, Brunsbergae 1616, f. 51, 80, 103) pozwoli na pogłębienie znajomości tego prawa, tak w odniesieniu do prawa osobistego (prywatnego), publicznego jak i ograniczeń dla przybyszów (tzw. *Jus albinagii*, *Droit d'aubaine*, *Gabella hereditaria*, *Abschossrecht*). Cały ustrój Prus Książęcych i Królewskich łatwiej się zrozumie, o ile zostanie wyjaśnione to prawo (zob. T. Grygier, *Próby utrzymania*, s. 45). Zrozumie się również stanowisko Polski do Prus Królewskich i Książęcych. O ile w stosunku do pierwszych. Polska starała się przełamać prawo indygenatu, to w stosunku do drugich starała się je ugruntować (np. w 1609 r. polscy komisarze królewscy zabronili sprawowania urzędu kanclerskiego przez obcych). Prawo indygenatu obowiązywało w stosunku do

Niemniej organizowanie Izby Rady Najwyższej przeciągało się do lat trzydziestych XVI wieku. Zadania tej centralnej władzy kraju przed 1542 r. regulowały ordynacje dworskie (*Hofordnungen*). I tak naczelny marszałek sprawował nadzór nad służbą dworską, starał się o zaspokojenie dworskiego stołu i ogrzewanie dworu. Naczelny burgrabia był komendantem zamku rezydialnego, nadzorował młyny, budowy oraz wykonywał funkcje policji obyczajowej. Mistrz dworu był nadwornym adiutantem i mistrzem ceremonii i kontrolował książęcy personel kobiecy (*Frauenzimmer*). Kanclerz kierował centralną administracją, urzędową korespondencją zagraniczną; do pomocy przydzielono mu 12 radców i tyle samo personelu pomocniczego. Kancelaria centralnej administracji urzędowała zgodnie z wydanymi instrukcjami kancelaryjnymi (*Kanzleiordnung*). Wszyscy najwyżsi radcy zobowiązani byli do urzędowania w oznaczonych godzinach³⁹⁾.

Honorowy tytuł kanclerza przyznano w jednym wypadku biskupowi sambijskiemu Polenzowi, który jednakże nie miał wpływu na tok urzędowania. Był to tytuł za zasługi w sprawowaniu regencji i zastępstwa księcia Albrechta⁴⁰⁾. W niektórych wypadkach kanclerzowi pomagał zastępca (*Vizekanzler*)⁴¹⁾.

Ludźmi, którzy budowali nową administrację Księstwa byli: kanclerz doktor Fischer a przede wszystkim współpracownicy Jan baron von Schwarzenberg oraz Hohenlandsberg, następnie Krzysztof Schenck von Tautenberg i doktor Jan Kohl. Trzeba tu zwrócić uwagę na jeszcze jedną sprawę, mianowicie na usiłowania rozszerzenia zasad ustrojowych Księstwa na Warmię oraz Prusy Królewskie⁴²⁾.

wszystkich urzędów, z wyjątkiem urzędu kanclerskiego. Sprawy te nie znalazły dotychczas szerszego uwzględnienia w polskiej literaturze (zob. Adam Vetulani, *Lenno pruskie*, Kraków 1930, s. 318 oraz tego samego autora: *Polskie wpływy polityczne w Prusiech Książęcych*, Gdynia 1939, s. 186).

³⁹⁾ Tak, jak organizacja kancelarii Archiwum Koronnego traktowała Prusy Książęce, jako jedną całość państwową, ilustrując tym główne zasady ustroju politycznego, tak i kancelaria Izby Rady Najwyższej uzewnętrznia ówczesną cechę zarządzania, łączenie administracji sądowej z administracją ogólną. I tak kancelaria Izby do 1751 r. łączyła się z kancelarią Sądu Dworskiego i Trybunału. Pierwsza instrukcja kancelaryjna Księstwa pochodzi z 26 marca 1541 roku (SAG. Et. Min. 60 aa). Charakterystyczne, że pewną samodzielność (organizacyjną i kancelaryjną) wykazywała administracja fiskalna (skarbowa) i finansowa (budżetowa). Istniał tzw. *fiscalat* (*officium fisci*) z urzędnikiem fiskalatu (*advocatus fisci*), z zastępcą (*mandatarius fisci*) i pomocnikami (*substituti fisci*). Podlegała bezpośrednio księciu i nie należała do żadnego kolegium sądowego (zob. SAG. Ostpr. Fol. 13035). Warto zaznaczyć, iż proces sądowy odbywał się na drodze pisemnej.

⁴⁰⁾ Biskup Jerzy Polentz nosił zresztą tytuł naczelnego kanclerza (*Oberkanzler*), zmarł 28 kwietnia 1550 r. w Baldze (zob. *Erleutertes Preussen*, Bd. 5, s. 354).

⁴¹⁾ Pierwszymi kanclerzami Księstwa byli: Michał Spielberger (24 XI 1525—1526); Fryderyk Fischer (1526—1529); Jan Apell (1530—1534); Jan Kreytzen (1536—1574) zwany „pruskim ciceronem”; Wenzel Schach v. Stangenberg (1575—1579); Krzysztof Rappe (1602—1619); Marcin Wallenrodt (1619—1632). Wicekanclerzami byli: Kleofas Meyhen (1573—1578); Dawid Hozsmann (1578—1584); Fryderyk Scharff (1584—1589); Kaspar Brandtner (1589—1592); Andrzej Fabricius (1592—1602). (Zob. G. Conrad, *Geschichte*, s. 449—450).

⁴²⁾ Tendencje dostosowywania ustroju Prus Książęcych do Prus Królewskich i odwrotnie stwierdzić można aż do końca istnienia Rzeczypospolitej (1795) w aktach stanów pruskich, znajdujących się w Archiwum w Toruniu i Archiwum w Olsztynie. Reprezentantem tejsze łączności Prus Książęcych z Królewskimi był ród Finckensteinów z Szymbarka (zob. WAPO XXV/6/IT/8).

W administracji Księstwa, wśród książęcych radców sformowała się grupa ludzi zamierzająca trudną sytuację polityczną i gospodarczą księcia przezwyciężyć na drodze dyplomatycznej. Książę Albrecht wykorzystał to dla stworzenia służby dyplomatycznej⁴³⁾. Wprawdzie w wielu punktach Europy (np. w Norymberdze) Księstwo posiadało swych posłów (*Faktoren*), niemniej byli to raczej attaches handlowi. Zresztą i państwo zakonne wysyłało poselstwa dla poszczególnych spraw. Powoływano na te stanowiska zwykle kapitanów względnie radców Rady Najwyższej lub radców krajowych. Ale nie były one instytucją stałą. Za pierwszych lat Księstwa tworzyć się zaczęły określone terytorialnie kręgi konsularne. Np. J. Pein specjalizował się w sprawach duńskich. Claus von Gadendorf i Joachim von Brocke byli wybitnymi znawcami Pomorza. Doktor Krzysztof Jonas, Georg Kunheim, Schenk von Stangenberg, Hans Jakob Truchsess von Waldburg i Achatius von Zehmen specjalizowali się w zakresie spraw polskich. Zehmen jako urzędnik Prus Królewskich i równocześnie poddany księcia był szczególnie dobrym informatorem. Dla poselstwa do Rzeszy angażowano Krzysztofa i Jana von Kreytzen oraz Albrechta Truchsess von Wetzhausen. Oprócz tego posłowali Jerzy Klingenberg i Ahasverus von Brandt⁴⁴⁾.

Na instytucję poselstw należy patrzeć również jako na wyraz pełnej niezależności księcia pruskiego od stanów (stan panów jeszcze się nie wykształcił), koncentrującego najważniejsze dziedziny administracji we władzach centralnych oraz obsadzającego np. stanowiska kapitanów (Ah. Brandta w kapitanacie w Tapiawie)⁴⁵⁾.

Ordynację sądową dla Księstwa wydano już w 1526 r. W myśl tej ordynacji zbierał się raz na rok tzw. Sąd Obwodowy (*regionaler Gerichtshof*) w Zalewie, Pokarminie, Bartoszycach, Dąbrównie, Olsztyнку i Pizzu. Składał się on z sędziego krajowego (*Landrichter*), mianowanego i opłacanego przez księcia, jednego pisarza sądowego (*Landgerichtsschreiber*) oraz kilku ławników (*Schöffen*)⁴⁶⁾. Dwadzieścia lat później wydano nową ordynację sądową oraz postępowania sądowego dla Bartoszycz, Kętrzyna, Morąga, Olsztyńka i Prabut⁴⁷⁾. Miejsca obrad sądu zmieniały się i mimo coraz większego nawału spraw liczba

⁴³⁾ Adalbert Bezenberger, *Ahasverus v. Brandt, Königsberg 1904—1921*, Bd. 1—4. Tom 5 zawierający dodatkowe materiały oraz rejestry wydał Erhard Sprengl w 1953 r.

⁴⁴⁾ Ernst, Theodor Thiele, *Das Gesandtschaftswesen in Preussen im 16. Jahrhundert*, Göttingen 1954.

⁴⁵⁾ Instytucja kapitanatu była wyrazem centralistycznej zorganizowanej administracji Prus Książęcych, w której kapitanowie odgrywali zasadniczą rolę, tym większą, że związane z kapitanatem majątki obdarzone były pieniędzami władzy sądowej, tworzyły gospodarce i komunalne ogniska administracyjne. Ich zarządcom (właścicielom) przysługiwała władza policyjna, uprawnienia ogólnej administracji państwowej, posiadali charakter publiczno-prawny. Kapitanowi przysługiwało prawo samodzielnego wyrokowania we wszystkich sprawach dotyczących szlachty, kmieci i wolnych chłopów, a w sprawach kryminalnych wyrokowania o wszystkich mieszkańcach kapitanatu. Ale, mimo iż kapitan nadzorował sądy patrymonialne, niższe sądy dominalne i miejskie, nie spełniał funkcji sądu zwierzchniego (instancji odwoławczej). Apelacja szła do Sądu Nadwornego (zob. szczegóły WAPO XXVIII/1/18, 19, 20).

⁴⁶⁾ Ordynacja sądowa z 1526 r. była tylko zmodyfikowaną wersją ordynacji z 1506 r. tzw. *quaterntember ordinancia* (*quatuor tempore* = suche dni, w czasie których odbywały się terminy sądowe). Sąd ten składał się z dwu biskupów (pomieńskiego i sambijskiego), 4 członków szlacheckich z wyboru i z 4 mieszczan, pisarza sądowego i woźnego (SAG Ordensfolianten A—230).

⁴⁷⁾ G. Conrad, *Geschichte*, s. 10 informuje o ordynacji sądowej z 26 III 1541 r. autorstwa kanclerza Jana v. Kreytzena, J. Lohmüllera, Caspara v. Nostitz i Ambrózego Adlera.

ich ciągle malała. Duże miasta skarżyły się więc na sejmach, że coraz więcej spraw przechodzi bezpośrednio do książecego Sądu Dworskiego (*Hofgericht*), co powoduje przedłużanie się czasu ich załatwiania. Na zarzuty odpowiadano, że w kraju sprawy sądowe rozstrzygano często bez sądu, albo przekazywano je na posiedzenie sądu w innym miejscu, nierzadko oskarżeni w ogóle odmawiali zastosowania się do wyroków sądowych, co gorzej, wymierzano sprawiedliwość drogą samosądu⁴⁸⁾. Jeśli jednak księciu udało się ograniczyć kompetencje sądów krajowych względnie dawnego Sądu Kwartalnego (*Quatembergericht*) na rzecz Sądu Dworskiego, o tyle nie udało się znieść apelacji sądowej do Polski⁴⁹⁾. Pokój krakowski przewidywał wprawdzie ograniczoną rolę polskiego sądu dla spraw Księstwa w Malborku, niemniej jednak ostateczne rozstrzygnięcia prawne Księstwa zależały od Polski. Wprawdzie w latach 1526, 1529, 1543, 1552, 1555, 1563 książę Albrecht starał się tę zależność zerwać, jednak bez skutku. Nie uznawał natomiast zależności od sądownictwa Rzeszy (*Reichskammergericht*). Kreytzen w 1543 r. podkreślał, że „przywileje, wolność i słusność kraju zależne są od Polski”⁵⁰⁾.

Walka o pełną suwerenność Księstwa toczona przez Albrechta na wielu frontach uwieczniona była w pełni na jednym odcinku — walutowym. W sprawach walutowych (*Münzwesen*) traktat krakowski postanawiał, że Księstwo Pruskie winno zaprzestać na razie wybijania monet. Celem ostatecznym Polski było ujednoczenie waluty Księstwa z Prusami Królewskimi i uzależnienie od siebie wybijania monet oraz ustalania jej wartości⁵¹⁾. Król Zygmunt w roko-

⁴⁸⁾ Sąd Dworski był po pierwsze sądem pierwszej instancji w procesach, w których biskupi, radcy i urzędnicy książecego występowali jako strona. Książę pełnił wówczas funkcję „zwykłego (*ordentlicher*) sędziego”; po drugie — jako sąd apelacyjny od wyroków w sprawach rozpatrywanych przez sądy krajowe (ziemskie, miejskie, kapitańskie, sądy duchowne (w sprawach małżeńskich); po trzecie — instancją rewizyjną wyroków sądów pierwszej i drugiej (apelacyjnej) instancji, o ile strona zażądała zmiany wyroku. Sąd Dworski wyrokował w oparciu o ustawodawstwo (prawo) magdeburskie (SAG Ostpr. Foliant 1270 i 475).

⁴⁹⁾ Sprawa apelacji do Polski (króla polskiego) naświetlona jest w zasadzie z punktu widzenia politycznego (A. V e t u l a n i, L. Z a b l o c k i. *Die Zeit der größten Abhängigkeit des Herzogtums Preussen von Polen in den Jahren 1566—1568* Zeitschrift für Preussische Geschichte und Landeskunde, 1883 Bd. 20, s. 245—270). Brak natomiast omówienia ustroju sądowego i toku postępowania sądowego. Sprawa o tyle ważna, że książę Albrecht jako wasal Polski musiał przyjąć postanowienia noszące względnie ograniczające jego sądowe prawo zwierzchnie. Stąd istnienie sądu komisijnego złożonego z polskich senatorów w Malborku lub Elblągu, czy sądu komisijnego złożonego z sześciu polskich senatorów i sześciu radców (senatorów) pruskich oraz tzw. sądu *judicium parium curiae* (dla sporów między księciem a poddanymi nie stanu panów). Były to sądy w zasadzie tylko dla rozstrzygnięcia spraw lennych (zob. L. v. B a c z k o, *Geschichte Preussens*, Königsberg 1792—1800, Bd. 4, s. 430).

⁵⁰⁾ Chodziło tu o dwie podstawowe sprawy: o zasadę apelacji do Polski od sądów pruskich, nieznaną dotychczas w Prusach (tzw. *privilegium de non appellando illimitatum*), oraz o zasadę z dnia 26 maja 1526 r. przyznającą królowi polskiemu prawo przyjmowania apelacji z Prus (uchwała królewska: *denique sc. Albertus dux in Prussia jurisdictionem potestatemque illam habet et exercent in terris suis, quam aliquis Princeps Regni nostri melius habere dignoscitur in terra, quam habet*). Jaskrawą ilustrację sporów w sprawie apelacji do Polski daje profesor Uniwersytetu Królewieckiego dr H e n n i n g v. W e g n e r w studium pt. *Discursus de jure non provocandi Prussiae ducalis*, Dantisci 1833, § 10—13 oraz *Privilegia*, f. 38—39.

⁵¹⁾ Sprawa utrzymania jednolitego ustroju społecznego i gospodarczego Prus Książęcych i Prus Królewskich wymaga ujęcia z czterech punktów widzenia: 1) Korony Polskiej, 2) polityków Prus Królewskich, 3) Prus Książę-

waniach gdańskich w 1526 r. nie uległ naciskowi Albrechta i nie zgodził się na regalia monetarne Księstwa, co więcej, radził wybijanie w Polsce monet dla Księstwa. Albrecht myślał nawet o zmianie waluty, mimo iż groziło to znacznymi perturbacjami gospodarczymi. Posłowie księcia uzyskali 20 maja 1528 r. w Malborku zgodę na stopniowe wycofywanie dotychczasowej waluty obiegowej oraz bicie nowej. Zależało to jednak od przyjęcia „gdańskiej stopy pieniężnej”. Natychmiastowemu wycofaniu podlegały tylko tzw. *Tippelgroschen*, wypłacane przez księcia wojskom najemnym w czasie wojny. W sprawie tej reformy walutowej M. Kopernik zabierał głos w Malborku, jako przedstawiciel Warmii⁵²⁾. Na razie reforma walutowa w Księstwie nie była przeprowadzana, gdyż książę nie mógł znaleźć odpowiedniej mennicy. Tym sposobem Księstwo uniknęło chwilowo trudności gospodarczych, które dotknęły Prusy Królewskie, realizujące natychmiast podjętą reformę walutową⁵³⁾.

Królewiecki kierownik mennicy Albrecht Wilde został usunięty w 1525 r., by wrócić na to stanowisko w 1529 r. Brak kapitału zmusił go jednak do ustąpienia. Dzierżawę mennicy królewieckiej przejął dzierżawca mennicy krakowskiej i toruńskiej Jobst Ludwik Dietz⁵⁴⁾. W 1541 r. mennica królewiecka została upaństwowiona. Z ramienia księcia zarządzał nią radca Jan Nimptsch, były pisarz miejski Gdańska. Polska zamierzała narzucić Księstwu swą walutę, ale posłowie książęcy na Sejmie Piotrkowskim w 1544 r. sprzeciwili się żądaniu króla⁵⁵⁾.

Jednakże reforma walutowa z 1530 r. wprowadzała jednolitą stopę waluty dla Prus Książęcych, Warmii i Prus Królewskich. Sprawa została szczegółowo omówiona z pełnomocnikami Warmii 6 lipca 1528 r. w Bartoszycach oraz ze stanami Prus Królewskich w listopadzie 1529 r.⁵⁶⁾. Rozmowy te dotyczyły zresztą spraw znacznie szerszych. Chodziło również o wspólne uregulowanie spraw rzemiosła, handlu, jarmarków, waluty oraz czeladzi. W tej ostatniej sprawie ustalono, że zbiegli chłopci muszą być dostarczeni z powrotem panom. Nie przeprowadzono jednakże obowiązku rynkowego i jarmarcznego dla płodów rolnych oraz nie ustalono najwyższych cen. Co więcej, gdy braniewscy kupcy masowo zaczęli odwiedzać Księstwo, wydano zakaz wywozu zboża. W grudniu 1548 i 1560 r. (w Lidzbarku Warm.) podjęto próbę ujednoczenia ze stanami pruskokrólewskimi prawa chełmińskiego⁵⁷⁾.

Sprawa suwerenności Księstwa Pruskiego, mimo zachodzącego stosunku lennego wymagała szczególnego wysiłku ze strony Albrechta. Na razie ustrój Księstwa był pomyślany jako monarchia dynastyczna i to nie tyle w oparciu o osobę księcia, a raczej poprzez zapewnienie dziedziczenia w ramach „domu

cych, 4) w późniejszym okresie z punktu widzenia Brandenburgii. Podstawowym materiałem do tychże zagadnień są recesy stanów pruskich znajdujące się w archiwach: olsztyńskim, toruńskim i gdańskim.

⁵²⁾ Zob. szczegóły Walter Schwinckowski, *Das Geldwesen in Preussen unter Herzog Albrecht (1525—1569)*, Königsberg 1909 oraz uwagi Günthera Meinhardta *Die Münz- und Geldgeschichte des Herzogtums Preussen 1569—1701*, Heidelberg 1960.

⁵³⁾ WAPO recesy Stanów Pruskich, t. 2.

⁵⁴⁾ Sprawy stopy monetarnej (*valor monetae internus*) oraz konwencji monetarnej były dla Prus Książęcych zawsze ważną dziedziną polityki gospodarczej (zob. EM. 99).

⁵⁵⁾ W. Hubatsch, *Albrecht*, s. 200.

⁵⁶⁾ *Ibidem*, s. 201.

⁵⁷⁾ Gottfried Lengnich, *Geschichte der preussischen Lande königlich-polnischen Anteils seit dem Jahr 1526*, Danzig, Bd. 2, s. 357, por. Henryk Zins, *Położenie ludności chłopskiej na Warmii w pierwszej połowie XVI wieku*, *Kwartalnik Historyczny*, 1955, nr 4—5, s. 56—79.

brandenburskiego⁵⁸⁾. Takie stanowisko księcia powodowało, iż uważał on wszelkie zasoby Księstwa za środki służące wyłącznie jemu. Z tym nie zgadzały się jednakże stany, uznające postanowienia układu krakowskiego za gwarancję dotychczasowych przywilejów. Z napięciem obserwowały również politykę zagraniczną księcia, przeczuwając w jego pociągnięciach groźbę wojny. Był to początek naturalnego i nieuniknionego spięcia między szlachtą i miastami a księciem⁵⁹⁾.

Na razie te przeciwności zostały przytłumione w obliczu grozy rewolucji chłopskiej. Niemniej starcia między księciem a stanami powstawały ciągle, przede wszystkim na skutek zależności finansowej księcia od stanów. Dotychczasowi panowie zakonni zobowiązani do posłuszeństwa stali się obecnie niezależnymi szlachciami a radcy mieszczańscy oligarchią uważającą się za zwolnioną od słuchania księcia⁶⁰⁾. Stąd polityka Albrechta (w szczególności przy pomocy jego zausznika Jana von Eesenrode) zmierzała do skłócenia wewnętrznego stanów. Udało się to na sejmach w 1526 r. i 1528 r. Wówczas sejm uchwalił na rzecz księcia czopowe w wysokości 40 000 pruskich marek. Miasta jednak opierały się. J. von Besenrade radził siłą znieść opór miast, szczególnie Królewca. Doradca księcia musiał ostatecznie w 1529 r. uciekać z Prus. Walka o ustroj polityczny księstwa przybrała od tego momentu na sile⁶¹⁾.

Książę miał ułatwioną sytuację w walce ze stanami ponieważ charakter ustroju stanowego pozwalał wpływać na pojedyncze kurie czy nawet wzajemnie je wygrywać. Pruskie zgromadzenie stanowe składało się z prałatów (*Prälaten*) oraz 12 radców krajowych (*Landräten*) pochodzących w większości z książęcych urzędników. Stanowili oni pierwszy stan. Następną kurią była właściwa reprezentacja krajowa — ziemstwo (*Landschaft*), złożona z wielkiej i małej szlachty. Posiadała ona swą własną kasę podatkową. Trzecim stanem były miasta. Z delegatów miejskich pewne znaczenie posiadali tylko delegaci Królewca⁶²⁾. Inny czynnik ułatwiający politykę wewnętrzną Księstwa przejawiał się w przesunięciu punktu ciężkości walki ze stanami na teren sejmików powiatowych. Otóż wszystkie trudniejsze sprawy omawiano najpierw na sejmikach powiatowych lub ich komisjach (*Ausschüssen*). Tutaj książę miał więcej zauszników. Szlachta kazała sobie płacić nowymi przywilejami za uchwalone podatki na rzecz księcia. Np. w konstytucji krajowej ustalono wysokość cen zboża oraz obowiązek jego sprzedaży w najbliższym mieście. Szlachcie

⁵⁸⁾ Max Töppen, *Zur Geschichte der ständischen Verhältnisse in Preussen*, Leipzig 1847, s. 311.

⁵⁹⁾ W. Hubatsch, *Albrecht*, s. 203.

⁶⁰⁾ Max Töppen, *Zur Geschichte*, s. 317.

⁶¹⁾ Problem ten łączy się nierozdzielnie z rozwojem stosunków społecznych w Prusach Królewskich. Zwycięstwo stanów w powstaniu (i zarazem rewolucji) 1454 r. wzmocniło potęgę szlachty. W Prusach Królewskich doprowadzono do zrównania praw szlachty ze szlachtą polską (Korony). To naturalnie stanowiło przykład dla szlachty prusko-książęcej (zob. szczegóły K. Forstreuter, *Vom Ordensstaat*, s. 99).

⁶²⁾ Ten system kurialny utrzymał się do 1656 r. W wyniku tzw. królewieckiego układu z dnia 7 I 1656 r. między Karolem Gustawem a Wielkim Elektorem ustalono następujący skład kurii: I kuria — to stan panów (*Herrenstande*) oraz radcy krajowi (*Landräte*), nazwana również izbą senatorską; II kuria — to posiadziciele majątków rycerskich i szlachta, nazywana również izbą poselską; III kuria — to delegaci miast, nazywana również deputacją (zob. Kurt Breysig, *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg*, Berlin 1894, Bd. 15, s. XVI oraz T. Grygier, *Próby utrzymywania*, s. 46—47). Właśnie w istnieniu izby senatorskiej uwydatnia się najjaskrawiej wpływ polskiego ustroju w Prusach Książęcych. Dwuizbowość parlamentarna ma być typową cechą ustrojową Polski.

przynano wkrótce wolną sprzedaż zboża (wbrew zamierzeniom konstytucji dążącej do wyrównania kosztów utrzymania ludności Prus Książęcych z Warmią i Prusami Królewskimi). Innym przykładem jest uzyskanie za „podatek turecki” 60 000 pr. m. (w 1539 r.) prawa szlachty do zwrotu majątków lennych księcia dopiero po wygaśnięciu linii męskiej i żeńskiej zarządcy tego majątku⁶³).

Najznaczniejszym osiągnięciem stanów Prus Książęcych był tzw. *Regiments-Notel* z 31 lipca 1542 r.⁶⁴). Ordynacja ta była wynikiem specyficznej sytuacji, w jakiej znalazł się książę Albrecht. W związku ze zbliżaniem się Turków do serca Europy, klęską wojsk cesarskich (w sierpniu 1541 r.), książę potrzebował znacznych środków pieniężnych oraz przeprowadzał zbrojenia w Prusach. Oprócz tego księcia wezwano do osobistego udziału w przygotowywanej kampanii wojennej. Dlatego musiał przedstawić Księstwu swój testament osobisty oraz przygotować inne sprawy związane z ustaleniem regencji (*Regenschaft*) na czas swej nieobecności w kraju. Przede wszystkim zastrzeżono więc obronę osiągnięć reformacji w kraju oraz nie ograniczoną w niczym działalność biskupów w zakresie spraw wyznaniowych. Ordynacja kościelna została zatwierdzona. Jako namiestnicy księcia mieli występować czterej naczelni radcy, którym dodano do pomocy 6—8 radców dworu czy sądu. Do tych funkcji włączono również kapitanów z Pokarmina, Rybaków, Szak i Tapiawy oraz trzech postów z Królewca. Żona i córka uzyskały pełne wyposażenie „przystępujące rodzinie książęcej”. Stany miały wyznaczyć później opiekunów dzieci książęcych, którzy winni być w testamencie księcia wymienieni z nazwiska. Uchwały tak sformułowanej Rady Rządzącej = Regencyjnej (*Regimentsrat*) miały zapadać drogą głosowania większości, a regentów miano opłacać z dochodów Księstwa. Stanom przydzielono do dyspozycji zamek w Tapiawy albo Pokarminie na urządzenie skarbcza dla przywilejów stanowych⁶⁵).

Ordynacja ta dała więc urzędnikom książęcym pełną przewagę. Co więcej, gwarantowała ona szlachcie krajowej, że stanowiska te obejmowane będą w przyszości przez indygenów. Indygenat złagodzony był jednakże w stosunku do urzędników, od których wymagano wykształcenia prawniczego. Dotyczyło to przede wszystkim najważniejszego urzędu — kanclerskiego. Do tego urzędu dopuszczeni mieli być fachowcy ze stanu mieszczańskiego, niekoniecznie Prusacy. Niewątpliwie, szlachta mogła uznać ordynację za wygraną stanów, ale przecież i książę w tak licznej grupie urzędników szlacheckich mógł znaleźć zawsze zwolenników i zaufanych, zwłaszcza, że na wybór tychże doradców księcia szlachta nie posiadała żadnego wpływu. Zresztą książę już w 1542 r. zapoczątkował starania o założenie Uniwersytetu Królewieckiego, który by dostarczył z miejscowej szlachty dobrych administratorów. Te przesłanki pozwalały przypuszczać, że ordynacja z 18 listopada 1542 r. przyniesie jakąś płaszczyznę pomyślnej współpracy między dynastią a stanami, tym bardziej, że pewnymi sojusznikami Albrechta byli już prałaci (*Prälaten*) i radcy krajowi (*Landräte*), a niższa szlachta również skłaniała się do księcia. Musiały się więc podporządkować i miasta — najsłabsze finansowo. Zresztą Albrecht otwarcie kupował szlachtę. By uzyskać od niej nowe kredyty na wojnę szmalkaldzką, wydał 14 listopada 1542 r. tzw. „mały przywilej” (*Kleine Gnadenprivileg*), w którym zapewnił, że również czterej kapitanowie namiestnictwa (*Stalthalterschaft*) mają być indygenami i że w ogólności ludzie miejscowi mają

⁶³) W. Hubatsch, *Albrecht*, s. 205 oraz Felix Arndt, *Die Oberräte*, s. 15 i nast.

⁶⁴) *Privilegia*, s. 53—55.

⁶⁵) W. Hubatsch, *Albrecht*, s. 206.

mieć pierwszeństwo (przed zagranicznymi — obcymi) przy obsadzaniu wszelkich stanowisk ⁶⁶⁾.

Ordynacja z 1542 r. nigdy nie została zatwierdzona przez Polskę. Przez najbliższe 20 lat nie kwestionowano jej, a obowiązując na terenie Księstwa była wyrazem jego samodzielności w urządzaniu spraw wewnętrznych ⁶⁷⁾.

Książę jednakże nie zamierzał dawać stanom dodatkowych uprawnień, które by ustaliły stosunek między nim a stanami przesyłanej na jego niekorzyść. Na sejmach w roku 1548 i 1550 — mimo że groziło rozszerzenie wojny szmalkaldzkiej na Prusy Książęce oraz mimo że Albrecht potrzebował posagu dla zaręczonej już córki — ustępstwa jego na rzecz stanów były znikome. Sejm zwołał dopiero po sześciu latach w 1556 r., gdy znowu potrzebował pieniędzy w czasie wojny z zakonem inflanckim na utrzymanie twierdzy w Kłajpedzie i Ragnecie oraz na zwertbowanie wojsk najemnych do walki z Moskwą. Sejmy interesowały się jednakże bardziej sprawami wewnętrznymi, sporami granicznymi oraz lennami niż polityką zagraniczną ⁶⁸⁾.

Książę Albrecht osobiście brał udział w sejmach. W 1544 r. uczestniczyły 33 osoby łącznie z członkami Rady Najwyższej i przedstawicielami Królewca. Z tych utworzono dziewięciosobowy komitet (*Ausschuss*), a więc zgromadzenie niezbyt liczne. Sejm zajmował się różnymi sprawami: ogólnym podniesieniem etycznego ludności (w 1549 r. książę zażądał ostrzejszych kar za przestępstwa obyczajowe i zabijanie dzieci), zreformowaniem organizacji wyszynku, zakładaniem magazynów zbożowych (*Kornkästen*) przy ziemstwie i w komornictwach dla zapobieżenia głodu w razie nieurodzaju, przeciwdziałaniem rabunkowej gospodarce w połowie ryb ⁶⁹⁾.

Na sejmach padało dużo dobrych projektów, ale powolność Rady Naczelnej, przy jednoczesnych chronicznych trudnościach finansowych, nie pozwalała na ich realizację. Książę potrzebował tymczasem znacznej ilości bieżącej gotówki.

⁶⁶⁾ Sprawę prawa indygenatu zaostrzono w momencie największej potęgi stanów za czasów Albrechta tzn. w latach sześćdziesiątych XVI wieku. Dotychczasowe postanowienia *Regiments-Notel* ustalały, iż czterej najwyżsi radcy oraz 6—8 radców składający tzw. radę regencyjną muszą być „ludźmi dobrymi, statecznymi, słownymi i chrześcijanami, książęcymi poddanymi, w razie braku takichymi można na radców dworskich i sądowych mianować obcych. Wśród tych radców muszą być co najmniej dwaj biegli w zagadnieniach prawnych, by zająć się trudnymi sprawami prawnymi domu panującego”. W 1566 r. książę musiał zapewnić stany, że miejscowych indygenów członków Izby Rady będzie angażował w pracach Sądu Dworskiego *auff dass meniglich die billiche Justitia ohne lange beschwerliche auffzüge administrirt werden möge* (zob. *Privilegia*, s. 61—62). Tym sposobem szlachecy ławnicy, tworzący tzw. ławę szlachecką mieli pierwszeństwo przed ławnikami mieszczańskimi, tworzącymi tzw. ławę mieszczańską (zwaną również ławą uczonych). Instytucja tych dwu ław (*adelige Bank* i *gelehrte oder bürgerliche Bank*) zniesiona została dopiero w 1809 r. (zob. H. Stölzel, *Die Entwicklung des gelehrten Richter-tums in deutschen Territorien*, Berlin 1892, Bd. II, s. 106.

⁶⁷⁾ W. H u b a t s c h, *Albrecht*, s. 207.

⁶⁸⁾ WAPO V/4 nr 2. Np. w propozycjach księcia w sprawie obrad sejmów z 1546 r. przeważała już zdecydowanie problematyka wewnętrzna. Zgłoszono wówczas propozycje uregulowania sprawy dziedzictwa linii brandenburskiej, uregulowania granicy prusko-litewskiej, uregulowania spływu towarów na Niemnie i Pregole, pokoju i jednoci wewnętrzz kraju, sprawy monetarnej (ujednoczenie waluty z Polską), wyznania ewangelickiego, mieszania się Zakonu do spraw Księstwa, organizacji rady regencyjnej i stosunku do Warmii i Prus Królewskich (zob. fol. 5—11).

⁶⁹⁾ WAPO V/4 nr 3. Propozycje księcia z 12 II 1549 r. wskazują na jego gospodarską troskę o zabezpieczenie kraju przed kryzysami gospodarczymi (zob. fol. 143—156). Szczególnie zajmował się sprawami miejskimi (fol. 247—277).

Pożyczał na Warmii, w Rzeszy, wreszcie rozpoczął starania o założenie w Królewcu wielkiego banku hanclowego (jak np. Fuggerów dla Habsburgów czy Loitzów dla Brandenburgii); dążył do uzyskania środków finansowych także poprzez zastaw komornictw. Sejmy ostatecznie przyznały księciu znaczną gotówkę, ale pod warunkiem nie obsadzania najwyższych urzędów kościelnych (po śmierci Osiandra). Pod pozorem walki religijnej stany zaczęły uprawiać opozycję wobec księcia, który w 1555 r., a następnie 14 maja 1556 r. zmienił swój testament⁷⁰⁾. Rozpoczęła się akcja księcia (przy współudziale Pawła Skalicha) zmierzająca do rozsądzenia Izby Rady Najwyższej. Ośmiu naczelnych radców Księstwa pod przewodnictwem mistrza dworu (*Landhofmeister*) Kreytzena, naczelnego marszałka (*Obermarschall*) Borckego, udało się do Polski dla uzyskania interwencji króla. Biskup Hozjusz dopingował króla polskiego do natychmiastowej akcji. Skalich uciekł do Francji. Kiedy polscy komisarze, 23 sierpnia 1566, przybyli do Królewca Albrecht uznał to za największe zagrożenie samodzielności Księstwa. Komisarze wyraźnie zaznaczyli, że nie będą z Księciem (obłożnie zresztą chorym) rokowali, że rozmowy podejmą tylko ze stanami. Zwołano więc sejm do Królewca. Kanclerz zmuszony został sytuacją księcia do obrony jego praw. Niczego jednakże przedsięwzięć nie potrafił. Polacy dążyli do unii Prus Książęcych z Polską. Rozpoczął się proces scalania ziem Polski, który doprowadził do unii lubelskiej. Część członków Rady Najwyższej uznała plany polskie za zbyt daleko idące. Zamierzano opuścić Królewiec. Komisarze polscy postanowili postawić przed sądem radców księcia, Schnella i Horsta. Gdy spotkali się z zastrzeżeniami księcia, komisarze polscy odpowiedzieli, że „posiadają upoważnienia zatwierdzania przywilejów i wolności Prus. Jeśli nie pragnie się ich (komisarzy), to zastępują siłę”⁷¹⁾.

Zaimprovizowano naprędce sąd: komisarze polscy weszli w skład sądu, a Albrecht Truchszes von Wetzhausen jako reprezentant ziemstwa (*Landtschaft*), starał się bronić księcia, a następnie domagał się odroczenia procesu. Wówczas komisarze polscy zażądali kluczy od zamku i zbrojowni oraz zwolnienia gwardii przyboocznej. Straż zaryglowała zamek, mieszczanie ze swej strony zaryglowali bramę miejską, a ulicę zamknęli łańcuchami, zaciągnęli także straż nad Pregolą. Książę został tym sposobem jakby aresztowany przez swych poddanych oraz komisarzy polskich. Tymczasem radcę Schnella schwytano i wraz z radcą Funckem oskarżono o zdradę stanu i zakłócenie spokoju publicznego. Książę zerwał proces. Proces prowadzili jednakże dalej komisarze polscy przed sądem w Kneiphof. Stany poparły komisarzy, którzy przebywali w Prusach 10 tygodni. Wydarzenia te przekształciły się w rewolucję stanów. 28 października 1566 skazano na ścięcie Schnella, Funcka i Horsta. Stany uzyskały 4 października 1566 r. końcową uchwałę sejmową (*Landtagsabschied*), w której komisarze gwarantowali stanom kontrolę polityki zagranicznej

⁷⁰⁾ Książę zamierzał równocześnie skierować obrady kolejnych sejmów na inne tory — polityki zagranicznej. Zwracał uwagę na sprawę polityki bałtyckiej Szwecji i Moskwy. To miało odciągnąć posłów od drażliwych spraw wewnętrznych (zob. WAPO V/4 nr 4 fol. 1—5).

⁷¹⁾ Próby zmiany postanowień ordynacji z 1542 r. podejmowano w latach 1565 i 1566 (zob. WAPO V/4 nr 6 fol. 61—67). Zeznania Horsta wyjaśniają jego powiązania finansowe, korupcję, wpływ na zmiany w testamentie księcia i inne machinacje (zob. fol. 70—87). Toż samo zeznanie Funcka (fol. 88—95) oraz zeznanie Schnella (fol. 96—106). Sprawa przybrała charakter rewolucji politycznej, a akcja komisarzy polskich ułatwiona była stanowiskiem stanów (zob. *Oratio ad Sigismundi Augusti Regis Poloniae Legatus ab Oratore, Ordinum ac Statuum Prussiae*, 1566 fol. 110—118).

księcia oraz utrzymanie prawa króla polskiego do jej zatwierdzenia. Cała władza miała spoczywać w rękach Najwyższej Rady, której poruczono sprawy księcia. Najwyżsi radcy i urzędnicy Księstwa mieli być indygenami⁷²⁾. 17 lutego 1567 r. książę sporządził trzeci testament, w którym zapewnił dziedzictwo dcmowi brandenburskiemu. Stany nie chciały teraz wypełniać poleceń komisarzy polskich. W czerwcu 1567 r. Polska zagroziła wprowadzeniem gubernatora do Prus. Naczelna Rada nie ustąpiła i wprowadziła sądy duchowne. Utrzymano luteranizm. Stany zgodziły się jednak z tym, że przyszedł następcy księcia muszą w pierw złożyć przysięgę lenną królowi polskiemu. Stany pruskie zamierzały wprowadzić ustrój republikański na wzór polski⁷³⁾.

* * *

Organizacja Izby Rady Najwyższej skryształizowała się ostatecznie jako władza centralna oraz jako organ administracji lokalnej⁷⁴⁾. Do 1542 r. Izba Rady Najwyższej zajmowała się tylko sprawami przypadkowymi. Zresztą w latach 1526—1535 Izba dopiero się wykształcała. Najlepszym śladem działalności Izby z tego okresu są jej protokoły, zatytułowane *Rat und Abschied* lub *Ratbuch*. Dopiero ordynacja z 1542 r. ustaliła i sprecyzowała zakres działalności i kompetencji Izby⁷⁵⁾.

Jako władza centralna Izba Rady Najwyższej posiadała charakter złożony. Z jednej strony było to kolegialne ciało doradcze księcia, którego stała obecność i działalność wykluczała w zasadzie istnienie trwałego urzędu centralnego (rządu). Z drugiej jednak strony chwile nieobecności, choroby zmuszały księcia do przyznania Izbie Rady Najwyższej (kolegium czterech radców) funkcji namiestnika, a w razie śmierci funkcji regenta. Radcy (członkowie kolegium) nazywali siebie albo regentami, albo radcami rządowymi (*Regimentsräte*), względnie w czasie obecności w kraju księcia, nadradcami (*Oberräte*). Zewnętrznym znakiem ich wyjątkowego i wysokiego stanowiska w Księstwie była specjalna pieczęć, którą mogli używać, a która przechowywana była

⁷²⁾ Był to pierwszy precedens dla późniejszego stanowiska Polski, uznającej Izbę Rady Najwyższej za najwyższą władzę zwierzchnią Księstwa, wobec której nawet książę był podległy. Izba Rady Najwyższej stała się jedynym partnerem do rokowań z Polską. To stanowisko podtrzymywano i w stosunku do *Etats-Ministerium* z jednej strony a królów pruskich z drugiej strony, (zob. WAPO VII/6—3 akta spraw polskich oddziałów wojskowych, przekraczających granice Prus Książęcych).

⁷³⁾ F. Arndt, *Die Oberräte*, s. 15, 25. O roli kardynała Hozjusza w całej sprawie pisze E. M. Wermter, *Herzog Albrecht von Preussen und die Bischöfe von Ermland* (1525—1368), *Zeitschrift f. die Geschichte und Altertumskunde Ermlands*, Bd. 59, s. 300 i nast. Rolę komisarzy polskich wyjaśnia A. Vetulani, *Lenno pruskie*, s. 20 i nast.

⁷⁴⁾ Chodzi tu o władzę Izby Rady Najwyższej nad całym Księstwem oraz o sprawowanie władzy nad całym zamkiem królewieckim.

⁷⁵⁾ Najwyżsi radcy obowiązani byli (jak tylko pełnienie innych urzędów pczwalało na to) do uczestniczenia w posiedzeniach Izby. Szczególnie w obradach nad ważnymi sprawami posiedzenia Izby miały się odbywać w pełnym składzie. Oni mieli słuchać sprawozdań, informacji, decyzji oraz wnosić swe uwagi. Kanclerz i wicekanclerz sprawował nadzór nad pracami Izby. Kanclerz zobowiązany był co najmniej 2 godziny dziennie pracować w Izbie, rozpatrywać sprawy, pomagać przy redagowaniu wyroków i postanowień. Wicekanclerz winien był również brać udział w posiedzeniach Izby. Najwyższy burgrabia, pełniący wiele innych funkcji, nie mógł być codziennie w Izbie Rady Najwyższej, więc dla spraw sądowych (Sądu Dworskiego) musiał wysyłać swego zastępcę (sędziego szlacheckiego). (SAG *Herzogliche Briefarchiv*, nr 1).

przez kanclerza ⁷⁶⁾. Książę przyznał Izbie Rady Najwyższej prawo samodzielnego załatwiania spraw dotyczących kraju, ludzi i książęcej rodziny. Miejszem jej stałego urzędowania był Królewiec. Do pomocy w zarządzaniu krajem Izba Rady Najwyższej miała czterech najbliższych terytorialnie kapitanów (Pokarmina, Szak, Rybaków i Tapiawy) oraz trzech radców miejskich z trzech miast Królewca ⁷⁷⁾. Skład liczbowy Izby Rady Najwyższej ulegał zmianom, by ostatecznie ustalić się w 1566 r. na 5 członków szlacheckich i 3 fachowców (doktorów).

Do zakresu działania Izby Rady Najwyższej, jako władzy centralnej należało prowadzenie polityki zagranicznej ⁷⁸⁾. Następnie w okresie trwania namiestnictwa czy regencji Izba miała prawo zwoływania sejmiku generalnego oraz komitetów stanowych ⁷⁹⁾. Odbierała przysięgi, hołdy, mianowała urzędników; nadzorowała całość gospodarki Księstwa, organizowała życie państwowe ⁸⁰⁾. W szczególności była instancją dla administracji finansowej. Wspólnie z zarządcą kameralnym (*Rentmeister*) ustalała preliminarze budżetowe oraz plany gospodarcze kraju ⁸¹⁾. Ze spraw wojskowych do jej kompetencji należał zarząd twierdzami ⁸²⁾. Zarząd sprawami kościelnymi pełnili biskupi (sambijski i pomezjański), a Izba Rady Najwyższej sprawowała tylko ogólny nadzór ⁸³⁾. Podobnie rzecz się miała ze szkolnictwem oraz Uniwersytetem w Królewcu ⁸⁴⁾. Izba Rady Najwyższej posiadała najszerzą władzę zwierzchnią w dziedzinie wymiaru sprawiedliwości. Istniejący Sąd Nadworny (*Hofgericht*) podlegał bez-

⁷⁶⁾ Tryb urzędowania Izby, występującej równocześnie jako władza administracyjna i sądowna, był bardzo różnorodny i skomplikowany. Obok spraw istotnych Izba zajmowała się różnymi extrajudycjaliami, sprawami budżetowymi domu książęcego, kraju, komornictwa królewieckiego, administrowała wczelniznami książęcymi w Królewcu oraz sprawami czeladzi dworskiej. Stąd wiele spraw przechodziło w ręce niższych urzędników, z powodu przeciążenia kanclerza i registry kanclejskiej, w zarządzie aktami Izby stwierdzono znaczny nieporządek (zob. SAG E. M. 60 aa).

⁷⁷⁾ F. Arndt, *Die Oberräte*, s. 27 i nast.

⁷⁸⁾ Działalność Izby uzewnętrzniła się w „Ostpreussische Folianten”, nr 1—115 a (SAG).

⁷⁹⁾ Izba Rady Najwyższej, jako najwyższe kolegium rządowe prowadziła sprawy bezpośrednio oraz za pośrednictwem swych urzędów (urzędu kanclerskiego, burgrabiowskiego, marszałkowskiego, mistrza dworu, aparatu fiskalnego, sądowego i kościelnego). Stąd produktem aktowym bezpośredniej działalności Izby są działy I i II „Ostpreussische Folianten” (*Auswärtige Beziehungen, Ständesachen*). Pozostałe działy — to produkcja aktowa urzędów Izby (*Kammersachen, Kirchliches*). Śladem tej działalności są akta spraw lennych i administracyjnych w WAPO VII/2 oraz VII/V.

⁸⁰⁾ Uprawniona była do wydawania poleceń (*Weisungen*) dla kapitanów (WAPO VII/5—5 *Offene Befehle der Oberräte*).

⁸¹⁾ Najstarszy wykaz wydatków księcia ujęty w *Rentkammer* pochodzi z 1539/40 r. (zob. SAG Ostpr. *Folianten*, nr 13458). Izba Rady Najwyższej zajmowała się przede wszystkim uregulowaniem gospodarki wodnej Księstwa, tak ze względu na potrzeby rolnictwa, jak i handlu (komunikacji). Zob. WAPO VII/5—1 *Allgemeine Stromsachen*.

⁸²⁾ Izba posiadała zresztą specjalny wydział wojskowy zajmujący się zaopatrzeniem wojska (administracją wojskową). Funkcję tę w XVII wieku przejął tzw. generalny komisarz wojenny. Naczelnym wodem był zawsze książę. Tylko w czasie nieobecności księcia naczelną dowództwo przejmowała Izba względnie namiestnik.

⁸³⁾ WAPO VII/3—1 *Kirchen-Sachen*.

⁸⁴⁾ Nadzór państwowy nad szkolnictwem wyższym w Prusach Książęcych należał nieprzerwanie do 1807 r. do Izby Rady Najwyższej (*Etats-Ministerium*). Po 1806 r. nadzór ten przekazano specjalnej instytucji *Kuratorium der Albertus Universität zu Königsberg* (zob. WAPO XXVIII—2).

pośrednio Izbie, jego dyrektorami byli kanclerz i mistrz dworu (*Hofmeister*) — członkowie Izby. Ordynacja Sądu Nadwornego z 1541 r. określała szczegółowo tryb jego urzędowania i udział w nim członków Izby⁸⁵⁾.

Członkowie Izby Rady Najwyższej występowali również jako kierownicy organów władz lokalnych. Przede wszystkim najwyżsi radcy (mistrz dworu, burgraf, kanclerz i marszałek) zarządzali samym kapitanatem i dworem w Królewcu⁸⁶⁾. Okres ostatnich lat księcia Albrechta oraz choroby księcia Fryderyka Albrechta poszerzył znacznie zakres czynności Izby jako administracji lokalnej⁸⁷⁾. Naczelny marszałek (*Obermarschall*) miał towarzyszyć stale księciu (w kościele, przy posiłkach, w podróżach i w wyprawach wojennych). Jemu podlegała cała czeladź dworska, zaopatrzenie dworu w żywność. Zarządcy dóbr książęcych (pisarze zbożowi = *Kornschreiber* i intencjenci = *Futtermarschall*), urzędnicy, posłańcy, cały aparat gospodarczy byli jemu podporządkowani⁸⁸⁾. Naczelny burgrabia (*Oberburggraf*) zarządzał zamkiem królewieckim, całą tzw. „wolniżną zamkową” i przedmieściami. Przy pomocy fiskusa nadzorował gospodarkę regaliami książęcymi, zarządzał magazynami, młynami, sprawował kierownictwo administracji budowlanej (budowniczych — *Baumeister*), jemu powierzono nadzór nad policją obywatelską⁸⁹⁾. Mistrzowi dworu (*Landhofmeister*) przysługiwało pierwsze miejsce w Izbie i tytuł „pierwszego inspektora”. Jemu podlegał zarząd dworu książęcej oraz wychowanie dzieci książęcych⁹⁰⁾. Kanclerz (*Kanzler*) nadzorował tok urzędowania administracji, był doradcą prawnym, kierował całą korespondencją, kancelarią, zasobem aktowym i archiwalnym. Personel kancelarii był dość liczny (od 10—25 osób). Byli to przede wszystkim sekretarze i pisarze. Do pomocy miał kanclerz zastępcę⁹¹⁾.

Ścisłego podziału administracji między sądową, wewnętrzną i skarbową jeszcze nie było. Funkcje wszystkich czterech najwyższych radców zabierały się. Wspólnie odpowiadali za całość działalności aparatu państwowego. Ich władza ugruntowana była recesem postanowień komisarzy polskich

⁸⁵⁾ SAG E. M. 60 aa. Ordynacja Sądu Dworskiego składała się z dwu części: trybu urzędowania i trybu postępowania sądowego. Otóż sędziowie, radcy sądowi mieli urzędować w Sądzie Dworskim od godz. 7—9 rano, codziennie (z wyjątkiem niedziel) oraz od 13—16 po południu. W tym czasie mieli przyjmować wszystkie supilki, załatwiać ogólne sprawy i w razie konieczności, czy wątpliwości meldować o wszystkim księciu i przeprowadzać rozprawy sądowe. Gdy sędziowie nie mieli żadnego zatrudnienia, udawali się do innych prac w urzędach Izby. Pisarz sądowy natomiast przechodził do pracy w kancelarii urzędu kanclerskiego. Każda strona posiadała prawo angażowania w procesie jednego adwokata i jednego prokuratora.

⁸⁶⁾ Jako urzędnicy Księstwa wszyscy czterej najwyżsi radcy mieszkali na terenie „wolniżny zamkowej” (*Burgfreiheit*). SAG E. M. 121 b. 2.

⁸⁷⁾ F. A r n d t, *Die Oberräte*, s. 10 i nast.

⁸⁸⁾ SAG. *Ordensfoliant* 122. Najwyżsi radcy, szczególnie naczelny marszałek, nie tylko mieszkali na terenie „wolniżny zamkowej” ale również obok uposażenia otrzymywali dodatki na utrzymanie żon i dzieci, na ubiór.

⁸⁹⁾ G. C o n r a d, *Geschichte*, s. 101. Urząd naczelnego burgrabiego wykazywał największą autonomię, był równocześnie osobną instancją sądową. Naczelny burgrabia przy apelacjach do Sądu Dworskiego w sprawach dotyczących jego zakresu miał prawo występowania jako *judex primae instantiae*.

⁹⁰⁾ Urząd mistrza dworu uległ likwidacji najwcześniej. By uposażenie tego najwyższego urzędnika zużyć na inne cele, po śmierci Aleksandra v. Rauschke (25 marca 1725 r.) nie był więcej obsadzany. Od 2 października 1786 r. sprawami mistrza dworu zajęli się naczelny marszałek v. d. Groeben.

⁹¹⁾ W działalności Izby Rady Najwyższej (*Etats-Ministerium*) najważniejszą rolę odgrywali kanclerze. Stąd dla analizy przemian tej instytucji ważną rzeczą jest poznanie ich życiorysów. Oni byli *spiritus movens* urzędu i Rady.

z 25 października 1566 roku⁹²). W związku z dużą rolą Izby Rady Najwyższej, będącej rządem Księstwa Pruskiego, wydano przepisy regulujące wybór osób kwalifikujących się na te stanowiska. Jednym z podstawowych przepisów był obowiązek indygenatu⁹³). Oprócz tego, każdy z czterech najwyższych radców winien był piastować poprzednio jeden z głównych urzędów kapitańskich⁹⁴). Jednakże przepisu tego nie stosowano ściśle. Ustalono także sposób mianowania na stanowiska kapitanów⁹⁵). Wreszcie obok indygenatu, następstwa w piastowaniu urzędów, ważną sprawą było zastosowanie się do przepisów krajowych, ustalających konieczność posiadania wyznania augsburskiego⁹⁶). Fabiana v. Dohnę odsuwano od urzędów, gdyż podejrzewano go o kalwinizm.

Realizacji postanowień o urzędach Księstwa pilnowali najwyżsi radcy oraz król, jako najwyższy zwierzchnik lenny. Wykonawcami poleceń króla byli jego komisarze⁹⁷). Starano się przede wszystkim ustalić tryb powoływania i odwoływania najwyższych radców, okresy pełnienia urzędów, wysokość poborów oraz tok i tryb urzędowania⁹⁸).

Sprawa Izby Rady Najwyższej Księstwa była najważniejszym czynnikiem w politycznym związaniu lenna pruskiego z Królestwem Polskim. Główną tendencją polityków polskich oraz polityków pruskoksiążęcych było utrzymanie stanowisk w Radzie Najwyższej w rękach szlachty i indygenów. Tę zasadę prawną ustalał również testament księcia Albrechta z 17 lutego 1567 r.

⁹²) Zwracam uwagę, iż nazwa kapitanat używana była przede wszystkim przez polityków i prawników polskich. W 1609 r. polscy komisarze królewscy starali się staż pracy najwyższych radców ustalić następująco: „defuncto uno (regentium) in eius locum unus ex quatuor capitaneis supremis legendus praeficiendusque sit, ita tamen, ut is ante vacantiam seu obitum consiliarii quantumcumque tempore capitaneus maior existat”. (Privilegia, s. 103—104).

⁹³) F. Arndt, *Die Oberräte*, s. 43. Tryb nadawania prawa indygenatu zob. WAPO VII/5—75.

⁹⁴) F. Arndt, *Die Oberräte*, s. 44.

⁹⁵) WAPO XXV/D/II—9 organizacja urzędu kapitańskiego w Dąbrównie. Wybór kapitanów był ważnym zagadnieniem właśnie z uwagi na rolę kapitanów, jako jedynej prawie władzy terytorialnej Prus, centralizującej całość spraw podległego terytorium. Znaczenie kapitanów charakteryzuje dobrze organizacja wewnętrzna urzędu. Zadaniem kapitanatów było scentralizowanie i przechowywanie wszystkich akt, dokumentów, kopiałów pism urzędowych obszaru kapitanatu. W jego urzędowej registraturze przechowywano kopie uwierzytelnione nadań, cesji, sprzedaży, testamentów, umów, recessów wszelkich czynności prawnych, które dopiero z chwilą zapisu do rejestru kapitanatu (tzw. ingrosacji) stawały się prawomocne. Archiwum kapitanatu załatwiał potem różne kwerendy stron, a nawet wypożyczało akta innym urzędom.

⁹⁶) *Privilegia*, s. 144—154. Wszyscy urzędnicy i sędziowie Zakonu musieli być katolikami, a po wprowadzeniu reformacji luteranami. Przywilejem lubelskim (19 VII 1569 r.) król Zygmunt August zagwarantował utrzymanie wyznania augsburskiego w Księstwie oraz wydał zakaz wyznawania dogmatów i sekt powstałych po *confessio augustana*. Tym sposobem w Prusach musiało być tolerowane wyznanie katolickie (będące wyznaniem panującym w państwie polskim), a zabroniono wyznań reformowanych. Sytuacja ta ugruntowana była recessem polskich komisarzy z 5 sierpnia 1607 r., zabraniającym kalwinom i innym sekciarzom sprawowania urzędów, przynależnych tylko luteranom i katolikom. Nie zmieniło się to nawet wtedy, gdy w 1613 r. elektor Jan Zygmunt przyjął wyznanie kalwińskie. Dopiero 9 VII 1663 r. Wielki Elektor oświadczył, że w sądach: Apelacyjnym, Dworskim i Kryminalnym — ustala dwóch kalwińskich członków (*subjecta*) jako asesorów (indygenów pruskich). Natomiast stanowiska 4 najwyższych radców, 4 najwyższych urzędów, radców krajowych, konsystorsialnych i stanowiska na Uniwersytecie Królewieckim obsadzone będą tylko przez luteranów (zob. L. v. Baczko. *Geschichte*, Bd. V, s. 503).

⁹⁷) G. Conrad, *Geschichte*, s. 8.

⁹⁸) SAG Ostpr. *Folianten*, 1270 k. 212.

zatwierdzony przez króla polskiego 9 lipca 1568 r.⁹⁹). W końcu królewscy komisarze zabronili w 1609 r. piastowania urzędu kanclerskiego przez obcego (nie indygenę). Istotnie od 1602 r. do 1803 r. stanowisko kanclerza piastował zawsze pruski szlachcic posiadający prawo indygenatu¹⁰⁰). Jednakże sprawa była o tyle trudna do przeprowadzenia, że w Prusach Książęcych brakowało prawników, którzy nadawaliby je na stanowiska członków Rady Najwyższej, łączących funkcje administracyjne i sądowe¹⁰¹). Kancelaria kanclerza Najwyższej Rady w latach 1541—1751, spełniała również funkcje kancelaryjne Sądu Nadwornego¹⁰²). Śmierć księcia Albrechta spowodowała nowe trudności w administrowaniu. Zdaniem znacznej ilości szlachty, Rada Najwyższa, po roku 1568, pracowała niedbale (w 1574 r. doszło nawet do demonstracji na tym tle)¹⁰³). W 1582 r. specjalna komisja badała organizację pracy Rady Najwyższej, znajdując wiele niedociągnięć (zaległość w załatwianiu spraw, brak egzekutywy, nieporządek w aktach). Na skutek tego wydano w 1583 r. dla Sądu Nadwornego nowy schemat organizacyjny¹⁰⁴). Znaczenie Sądu Nadwornego obniżała jednakże apelacja od wyroków sądowych Prus Książęcych do Polski¹⁰⁵). Powiązanie zaś Sądu Nadwornego z Izłą Rady Najwyższej pogłębiało wpływy polskie tak w zakresie prawa politycznego, administracyjnego, jak i bieżących spraw zarządu Księstwem. W 1609 r. opracowano projekt prawa krajowego (*Landrecht*), który opublikowano w 1620 r. Redaktorem jego był Urin Buchius¹⁰⁶).

Sprawa powiązania lennego Księstwa Pruskiego z Polską, a w szczególności apelacja do polskiego trybunału (*tribunal appellationum*) stała się jednym z podstawowych składników polityki odsuwania Polski od Księstwa¹⁰⁷).

⁹⁹) WAPO V/4—6 zob. szczegóły w recesie sejmu z 1568 r., k. 82 i nast.

¹⁰⁰) *Privilegia*, s. 98—99.

¹⁰¹) *Ibidem*, s. 65.

¹⁰²) *Ibidem*, s. 154—155.

¹⁰³) Max Toeppen, *Die preussischen Landtage während der Regentschaft des Markgrafen Georg Friedrich von Ansbach, Hohenstein 1865, Program d. Kgl. Gymnasium*, s. 22.

¹⁰⁴) G. Conrad, *Geschichte*, s. 43—50.

¹⁰⁵) Sprawa apelacji była wygodnym narzędziem politycznym, tak dla króla, jak i dla pruskich stanów w walce z książętami pruskimi. Stąd każda zmiana osoby księcia względnie kuratora prowadziła z reguły do ograniczania władzy sądowej księcia. Królewiecki Trybunał przyjmował apelację szlachty pruskiej w wypadkach, gdy książę dopuścił się złamania prawa i nie zastosował się do zasad prawnych oraz jeśli sądownictwo wyrokowało niedbale i powodowało stałe skargi. Mieszczanie (w ogóle plebeje) mieli prawo odwoływania się do króla, gdy uznali, iż wyrok księcia krzywdził ich, a odwołanie do *judicium parium curiae* nie skutkowało (zob. *Privilegia*, s. 90—91).

¹⁰⁶) Opracowanie prawa krajowego było w głównej mierze zasługą członków Sądu Dworskiego. Dr Urin Levin Buchius był radcą Sądu od 1590 r., a w latach 1593—1613 czyli do śmierci profesorem (*professor primarius*) na Uniwersytecie Królewieckim. Do redakcji nad prawem wciągnięto również dra Michała Wilhelmi, burmistrzów Królewca Hieronima Bohma, dra Michała Friese, Eberhardta Huberiusa. Po śmierci dra Buchiusa przepracowaniem prawa krajowego (zredagowanego w języku niemieckim i łacińskim) zajęła się specjalna komisja, złożona z radców sądowych i deputowanych stanów (Albrecht v. Ostau, Jan Falckenhayn, Henryk v. Weinbeer, dr Chrystian Däwfer). Łaciński tekst prawa krajowego (*Jus Provinciale Ducatus Prusiae Privilegium Anno MDCXX*) nie tłumaczy dokładnie pojęć prawnych. (Zob. Pisański, *Entwurf einer preussischen Literaturgeschichte*, s. 360. 361 oraz Kamptz, *Jahrbücher*, Bd. 26, s. 292 (opracowanie Schweikarta). Niektóre szczegóły w WAPO V/4—23 f. 383 i nast.

¹⁰⁷) Głównym punktem zaczepienia w walce z wpływami polskimi było uzyskanie przez elektorów brandenburskich nieograniczonego przywileju apelacji (*privilegium de non appellando illimitatum*).

Stąd w układzie królewieckim z 17 stycznia 1656 r. elektor brandenburski przejął Księstwo w lenno z rąk szwedzkich¹⁰⁸). W kwietniu 1657 r. zorganizowano Najwyższy Sąd Apelacyjny w Królewcu (*Oberappellationsgericht*)¹⁰⁹), a 19 września 1657 r. traktat welawski przyznał elektorowi prawa suwerenne¹¹⁰). Inną formą ograniczania wpływów polskich w Księstwie było pozabawianie Izby Rady Najwyższej możliwości wpływania na ważniejsze sprawy państwowe. Instytucjami elektorskimi w walce z Izbą Rady Najwyższej były: Komisariat Wojenny w Królewcu oraz namiestnik elektora w Królewcu (pierwszym był Bogusław Radziwiłł¹¹¹).

¹⁰⁸) Układ królewiecki rozróżnia tzw. suwerenność wewnętrzną od zewnętrznej. Otóż mimo istnienia zależności lennej (braku suwerenności zewnętrznej) przyznaje w artykule 17 tzw. suwerenność wewnętrzną, szczególnie podkreślaną przez podpisujących ze strony szwedzkiej E. Oxenstierna, a ze strony brandenburskiej O. v. Schwerina, Wawrzyńca v. Somnitza oraz Jana Dobrzeńskiego. Artykuł ten postanawia, że „żadne spory prawne nie mogą być odebrane sądom Księstwa, a król szwedzki zezwala na utworzenie trybunału apelacyjnego, by żadne apelacje nie szły do trybunału polskiego, do korony szwedzkiej ani do innych sądów. Ten najwyższy sąd Księstwa ma być wprowadzony za radą stanów i wykonuje wymiar sprawiedliwości według ogólnie przyjętych norm prawnych” (zob. szczegóły Max Hein, *Otto von Schwerin*, Königsberg 1929, s. 81—85).

¹⁰⁹) Wielki elektor brandenburski przystąpił z miejsca do realizacji postanowień królewieckich. Przede wszystkim podał projekt powołania Pruskiego Najwyższego Sądu Apelacyjnego pod obrady sejmu, który zebrał się 18 marca 1656 r. Stany poparły projekt wysuwając jednakże następujące uwagi: 1) członkowie sądu muszą być wyznania augsburskiego, członkami stanów. 2) By zapewnić równość wszystkich stanów z wszystkich trzech kurii, wybierze się po trzy osoby oprócz doktora praw. Prezydentem Sądu Apelacyjnego ma być nie elektor, a kanclerz Izby Rady Najwyższej. 3) Co trzy lata winni się zmieniać ławnicy tego Sądu. 4) „*Die Berufenen müssen notwendigerweise auf J. Ch. D. Hoheit und Regalia, wie auf alle unseres Vaterlandes publica et privata jura, privilegia, consuetudines, verpflichtet werden*”. 5) Wszystkie sprawy muszą *per modum appellationis* a nie *per modum querele* dochodzić do trybunału. Proces musi być prowadzony według polskiego wzoru — sumarycznie i po przeczytaniu akt poprzednich instancji zamknięty postanowieniem (*status causae*). Zob. K. Breysig, *Urkunden*, Bd. 15, s. 402—440.

¹¹⁰) Traktat welawski dawał elektorowi *jure supremi domini*, jednakże nie likwidował na stałe instytucji lennej. Po ewentualnym wygaśnięciu linii męskich Wielkiego Elektora, Polska zachowywała pełne prawa do Księstwa. Co więcej, mogła przyjmować do rozstrzygnięcia spory prawne poddanych Księstwa. Pełną suwerenność zewnętrzną i wewnętrzną nad Księstwem uzyskał dopiero Fryderyk II na mocy art. 3 układu rozbiorczego Polski z dnia 18 września 1773 r. na mocy którego Polska zrezygnowała z prawa do Księstwa. (Zob. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie — dalej AGAD, Metryka Koronna. Karton 24).

¹¹¹) Joerg Jacoby, *Boguslaus Radziwill. Der Statthalter des Grossen Kurfürsten in Ostpreussen*, Marburg 1959. Stąd dochodziło do ostrych spór między Izbą Rady Najwyższej (stanami) a namiestnikami. Stany chciały uznać B. Radziwiłła tylko jako *supremus dux belli* i żądały ograniczenia instytucji namiestnikowskiej do spraw tylko wojskowych (*SAG Herz. Brief Archiv*, B. 2).

Wielki elektor brandenburski chciał wykorzystać namiestnika Radziwiłła do walki z Izbą Rady Najwyższej przez wprowadzenie „namiestnika Prus Książęcych do polskiej rady wojskowej” (zob. J. Jacoby, *Boguslaus Radziwill*, s. 93 i nast.) i tym sposobem wyeliminować Izbę Rady, jako jedynego sprzymierzeńca Polski w stosunkach z Prusami Książęcymi (por. T. Grygier i W. Korycka, *Nieznane listy Bogusława Radziwiłła o sytuacji w Prusach Książęcych w czasie II wojny szwedzkiej*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 1962, s. 780—806). B. Radziwiłł był namiestnikiem od 15 X 1657 r. do 31 XII 1669 r. Bogusław de Croy od 30 III 1670 r. do 7 II 1674 r., a Fryderyk v. Schonberg w latach 1675—1690. (Ten ostatni posiadał tytuł honorowy).

Jedność zasobu aktowego wszystkich tych urzędów wynikała z faktu, że kanclerz Izby Rady Najwyższej prowadził kancelarię Izby, Najwyższego Sądu Apelacyjnego, Sądu Nadwornego, Doraźnego Sądu Kryminalnego, a kancelaria namiestnika weszła w skład zasobu aktowego Izby Rady ¹¹²⁾.

* * *

Organizacja kancelarii Izby Rady Najwyższej opierała się na zasadach ustalonych już pod koniec istnienia państwa zakonnego. Jej organizację ułatwiało i to, że stanowiska w kancelarii Zakonu zajmowali ludzie nie wiele mający wspólnego z ideałami Zakonu ¹¹³⁾. Oni też zajmowali kierownicze stanowiska w kancelarii Księstwa po 1525 r. I tak do 1529 r. kancelarią kierował Fryderyk Fischer, blisko związany z grupą polskich humanistów. On to ustalił instrukcję kancelaryjną Księstwa (w latach 1527—1529), traktując zaśobę dokumentacyjną Zakonu, jako ważny element w przekształcaniu Zakonu na Księstwo. On też był tym, który pierwszy podejmował starania o przeniesienie archiwum zakonnego z Tapiawy do Królewca. Kiedy usiłowania jego spełży na niczym, przystąpił do systematyzacji zbiorów archiwum zakonnego. Zajął się tak dyplomami — posiadającymi stałą wartość prawną, jak i aktami, listami i rejestrami — tracącymi wartość polityczną, ale zyskującymi coraz większą wartość historyczną ¹¹⁴⁾. Łącznie z archiwum zakonnym, Fischer zorganizował kancelarię i registraturę Księstwa, opierając się na pracy swego poprzednika Michała Spielbergera. Jako podstawę porządku wprowadził w zasobie aktowym rejestry (tzw. *Registranten*) ¹¹⁵⁾. Inną grupą zasobu aktowego Księstwa są tak zwane wschodniopruskie folianty, obejmujące: księgi rejestracyjne, przywileje lokacyjne, dokumentację skarbową i kasową, księgi dochodów, celne, dłużne, szkód, budownictwa, umów międzynarodowych oraz sądowe ¹¹⁶⁾.

¹¹²⁾ Kancelaria namiestnika w Prusach była zjawiskiem wyjątkowym w organizacji administracji. Instytucja namiestnika, będąca czymś nadrzędnym w stosunku do Izby Rady Najwyższej, nie miała długiego żywota. Stąd jej produkcja aktowa włączona została do akt Izby (część w *Etats-Ministerium*, 121 a — część do Wschodniopruskich Foliantów). Pozostałość archiwum rodowego Radziwiłłów mieści się również w zespole *Etats-Ministerium* — 19 c IV (dotycząca spraw wyznaniowych), 131 (dotycząca księstwa Taurogi), 91 (dotycząca Litwy). Część archiwaliów Radziwiłłowskich przeszła do Berlina (Rep. 140 *Preussischen Geheimen Staatsarchivs*). Radziwiłł w Królewcu występował jako obrońca kalwinów polskich i litewskich, stąd akta tych wyznań przechowywano ze względów bezpieczeństwa w Królewcu.

¹¹³⁾ K. Forstreuter, *Das preussische*, s. 22. Albrecht musiał przygotować rewolucję 1525 r. przez dłuższy okres czasu i stworzyć jej podstawy. Spośród trzech głównych punktów oparcia (poparcie Polski, poparcie stanów pruskich, poparcie aparatu administracyjnego Zakonu) największej bezpośredniości udzielił mu urzędnicy zakonnicy. Niemniej przeprowadzona rewolucja przyniosła stanom największą korzyść, które stały się jedynym prawie faktorem siły politycznej w Księstwie (zob. K. Forstreuter, *Vom Ordensstaat*, s. 100). Przeciż uznanie rewolucji przez stany było głównym warunkiem układu krakowskiego.

¹¹⁴⁾ Organizatorzy aparatu administracyjnego Księstwa, biurowości, urzędów zdecydowanie i świadomie przyjęli zasadę ciągłości prawnej i administracyjnej Księstwa przy „odrzućniu przeszłości politycznej, którą odłożono do akt”. Takie stanowisko odpowiadało przede wszystkim stanom pruskim (Erich Joachim, *Die Politik des letzten Hochmeisters in Preussen Albrecht von Brandenburg*, Leipzig 1892—1895, Bd. 3, nr 231).

¹¹⁵⁾ *Altpreussische Biographie*, Bd. 1, s. 185. Szczegóły organizacji kancelarii przy Fischeru u K. Forstreutera, *Das Preussische*, s. 24—26.

¹¹⁶⁾ Rozwój kancelarii Prus Książęcych w XVI i XVII wieku nie jest opracowany. Szczętkowe materiały w WAF0/VII/1—1) nie dają jasnego obrazu. Również materiały w SAG nie są w pełni wykorzystane.

Archiwum tapiawskie odgrywało, mimo wszystko, ważną rolę w polityce wewnętrznej Księstwa. Obok przywilejów i ważnych umów państwowych obejmowało ono akta stanów pruskich. Sąd błędnie utrzymywano jeszcze w XIX wieku, że archiwum w Tapiawie było tylko archiwum stanowym¹¹⁷⁾.

Wiek XVII posiadał dla dziejów Prus Książęcych bardzo ważne znaczenie. Unia personalna z Brandenburgią, ograniczenie wpływów stanów pruskich oraz odsuwanie zależności lennej od Polski spowodowały również zmiany — nie tylko formalne ale i treściowe — w toku urzędowania Izby Rady Najwyższej. Zewnętrznym wyrazem tych przemian to pojawienie się nowej nazwy dla Izby Rady Najwyższej — Rządu Pruskiego (*Preussische Regierung*). Otóż elektorzy brandenburscy nie dopuszczali z jednej strony, by Izba Rady zajmowała się polityką zagraniczną, a z drugiej strony uzależniali ją coraz bardziej od stanów pruskich¹¹⁸⁾. Tym sposobem urwała się z początkiem XVII wieku sceria foliantów, dotyczących polityki zagranicznej, a w foliantach innych serii na miejsce odpisów wprowadzać zaczęto koncepty. Odmienną grupę dokumentacji działalności Izby Rady stanowiły coraz liczniejsze akta luźne wpływającej korespondencji, które weszły w skład zasobu aktowego późniejszego *Etats-Ministerium*. Instrukcja kancelaryjna Izby Rady Najwyższej z 1666 r. przewidywała szyć tylko ważniejszych akt, natomiast reszta akt miała być tylko przesnurowana. Dopiero w 1719 r. zarządzenie królewskie nakazywało szyć, foliowanie i rotulowanie akt¹¹⁹⁾. Porządkowanie archiwum i registratur dawnych rozpoczęto w drugiej połowie XVII wieku, którymi to czynnościami zajęli się różni archiwiści i urzędnicy kancelaryjni. Archiwum bowiem było częścią składową kancelarii. Szereg archiwistów pruskoksiążęcych rozpoczyna Leonard Gogitz, a kończy Jan Wilhelm Herold¹²⁰⁾.

Archiwum Listowe (*Herzogliches Briefarchiv*). Uporządkowane zostało przez Hermanna Ehrenberga w latach dziewięćdziesiątych XIX wieku. Jego struktura wygląda następująco:

A. Niemcy: 1. Cesarz, dom cesarski, Rzesza Niemiecka, terytoria dziedziczne cesarstwa oraz Holandia; 2. Książęta duchowni i świeccy (oprócz Brandenburgii); 2a. Hrabiowie i książęta von Henneberg; 3. Dom brandenburski; 4. Georg Schultheiss, książęcy agent w Norymberdze; 5. Węgry, Czechy i Śląsk.

B. Polska: 1. Królowie i dwór królewski; 2. Magnaci świeccy i duchowni; 2a. Gabriel Tarło; 2b. Bernhard Pohibel; 3. Miasta i mieszczenie; 4. Królewscy urzędnicy (Dietz, Nibschitz, Prittwitz i inni).

C. Prusy Królewskie: 1. Biskupstwo warmińskie; 2. Biskupstwo chełmińskie; 3. Pozostała część Prus Królewskich; 3a. Akta Loytzhów. Krakowskie zażądania.

¹¹⁷⁾ Johannes Voigt, *Geschichte Preussens von den ältesten Zeiten bis zum Untergang der Herrschaft des Deutschen Ordens*, Königsberg 1839. Bd. 9.

Pod koniec istnienia Zakonu archiwum w Tapiawie nie było zamknięte. Co więcej, w latach 1541—1663 włączono do tegoż archiwum umowy państwowe oraz akta stanowe.

¹¹⁸⁾ Wyrazem zmieniających się stosunków w Prusach Książęcych są usiłowania zmierzające do zmiany (rewizji) prawa krajowego z 1620 r. Żądania te wysuwały tak stany pruskie, jak i elektorzy brandenburscy. 20 stycznia 1662 r. ustalono skład Komisji Rewizyjnej dla prawa krajowego, którą kierował kanclerz Kospoth (v. Tettau, v. Ostau, v. Derschau, Wegner, Fasolt). Prace Komisji trwały bardzo długo, bo aż 23 lata. 23 IV 1685 r. elektor zezwolił na druk nowego prawa *Kurfürstlich Brandenburgisches Revidiertes Landrecht des Herzogtums Preussen* (zob. szczegóły WAPO V/4—30).

¹¹⁹⁾ K. Forstreuter, *Das Preussische*, s. 31.

¹²⁰⁾ Ibidem, s. 33.

D. Kurlandia i Inflanty. E. Rosja, Wołoszczyzna, Turcja. F. Dania (łącznie z Szlezewgiem i Holsztynem), Szwecja, Norwegia. G. Zachodnia i południowa Europa. H. Sprawy konsularne. Druki polityczne. Sprawy sejmowe Polski i Niemiec. Ha. Ahasverus Brandt. Hb. Erhard Kunheim. Hc. Veit Seng. Hd. Paul Wobeser.

I. Administracja wewnętrzna: 1. Urzędnicy książęcy: 1a. Napływowi urzędnicy i doradcy (Skalich, Horst i inni); 1b. Listy do Baltazara Gansa; 1c. Lucas Dawid, Tobiasz Rosenzweig; 2. Sprawy kościelne, nauki i Uniwersytetu Królewskiego; 3. Różne. Sprawy hanzeatyckie Królewca.

K. Dwór i dom książęcy: 1. Książę Albrecht; 2. Księżna Dorota; 3. Anna Zofia i pozostałe córki Albrechta; 4. Księżna Anna Maria; 5. Książę Albrecht Fryderyk; 6. Księżna Maria Leonora; 7. Córki księcia Albrechta Fryderyka i małżonki Jerzego Fryderyka.

Wszystkie listy w poszczególnych działach ułożone są chronologicznie. Do archiwum listowego włączono zbiór prywatny Pawła Speratusa (XVI wiek), łacińskie missiva (XVII wiek), materiały dotyczące wojny polsko-szwedzkiej (1626—1635) oraz zbiór Jana Ditricha von Hoverbecka (1652—1714) z ważnymi materiałami do stosunków polsko-pruskich¹²¹).

Drugą częścią Archiwum Prus Książęcych są Folianty Wschodniopruskie, których struktura jest następująca:

I. Stosunki z zagranicą (nr 1—115a). a. Frankońskie ziemie dziedziczne; b. Jülich, Cleve, Berg; c. Papiestwo, cesarstwo, królowie rzymscy, Węgry i Czechy; d. Elektorzy i księżęta Rzeszy Niemieckiej; e. Hrabiowie, szlachta i miasta Rzeszy Niemieckiej; f. Dania, Szwecja; g. Inflanty i Kurlandia, Margrabia Wilhelm; h. Niemieckie missiva dotyczące Polski, Litwy i Żmudzi; i. Łacińskie missiva dotyczące Polski; j. Prusy Królewskie oraz Warmia; k. Tajne rejestry; l. Niemieckie sejmy; ł. Zjazdy hanzeatyckie; m. Sejmy polskie, Sejmy Generalne Prus Królewskich.

(III) Sprawy administracyjne (nr 912—13670c).

a. Urząd kanclerski i Izba Rady Najwyższej: 1. Sprawy zwierzchnie; 2. Zarządzenia organizacyjne; 3. Okólniki w sprawach administracyjnych; 4. Decyzje w sprawach administracyjnych; 5. Księgi protokołów posiedzeń Izby Rady Najwyższej; 6. Sprawozdania.

b. Sąd Nadworny: 1. Decyzje prawne; 2. Wizytacje komisyjne kościołów i szkół; 3. Komisje graniczne.

c. Sąd Doraźny. Karny. Kryminalny (*Hofhalsgericht*).

d. Administracja skarbowa. Sprawy komornictw, regalia, cła: 1. Rachunkowość komornictw; 2. Protokoły wizytacji komornictw; 3. Missiva w sprawach komornictw; 4. Regalia. Sprawy wybrzeży morskich, bursztynowe, leśne, monetarne, celne, licencji.

e. Administracja dworska: 1. Angażowanie członków dworu; 2. Płace; 3. Koszty utrzymania dworu. Urząd marszałka dworu (*Hofmarschallamt*); 4. Sprawy budowlane dworu.

f. Administracja kasowa. Administracja gospodarcza (księgi główne dochodów, rozchodów, rejestry długów, wyciągi kasowe).

IV. Sprawy kościelne (nr 13671—13700).

V. Sprawy ustrojowe (nr 13741—13746).

¹²¹) Ibidem, s. 102—103. Ze zbiorów archiwum pruskoksiążęcego w WAPO znajdują się fragmenty dotyczące dwu spraw: wojny polsko-szwedzkiej z lat 1624—1635 (VII/7—4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12) oraz Kurlandii (*Curländische Repertorien fragmente*, z lat 1600—1767 — VII/8—1, *Correspondenzen* — VII/8—2, *Aktenfragmente* — VII/8—3, 4).

VI. Miasta i wsie (nr 13801—14131).

VII. Zarząd aktami (nr 14201—14611): 1. Księgi adresowe i podawcze; 2. Księgi skartowań; 3. Księgi pocztowe i rewersały; 4. Repertoria i dzienniki podawcze.

VIII. Księgi reskryptów kamery wojenno-skarbowej w Królewcu (nr 14700—14875).

IX. Wykazy wasalów (nr 14801—14874).

X. Budżety specjalne komornictwa (*Domänenämter*) (nr 15001—15168).

XI. Różne folianty. Księgi gruntowe, odpisy przywilejów, rachunki, kataster podatku gruntowego.

XII. Tabele prestacyjne¹²²⁾.

3. ARCHIWUM ETATS-MINISTERIUM

A. Rząd Pruski (*Preussische Regierung*)

Nowym rozdziałem w historii ustroju, a przede wszystkim administracji Prus Książęcych było wstąpienie na tron pruski Fryderyka Wilhelma I (1713). Nowy król podjął z miejsca próbę reorganizacji aparatu wymiaru sprawiedliwości¹²³⁾. Dotykał więc bezpośrednio najbardziej czulego instrumentu władzy, suwerenności Prus Książęcych oraz ustroju politycznego i społecznego kraju. Uwydatniało się to, tym bardziej że w Prusach Książęcych nie było wyraźnej granicy rozdziału aparatu wykonawczego administracji (Izby Rady Najwyższej) od aparatu wymiaru sprawiedliwości (Naczelnego Sądu Apelacyjnego — *Oberappellationsgericht*, Sądu Nadwornego — *Hofgericht* oraz Sądu Doraźnego, Karnego — Kryminalnego — *Hofhalsgericht*). System decernatowy Izby Rady Najwyższej powodował, że jej członkowie kierowali (przewodniczyli) poszczególnymi sądami¹²⁴⁾. Tymczasem król uznawał zasadę, że członkami sądów

¹²²⁾ K. Forstretter, *Das Preussische*, s. 104—106. W WAPO z materiałów tych znajdują się recesy sejmików Prus Książęcych, fragmenty akt administracji skarbowej. Urzędu Kameralnego i reskrypty kameralne (zob. T. Grygier, *Wojewódzkie Archiwum*, s. 309).

¹²³⁾ Rozwój administracji Prus Książęcych wiąże się również z sytuacją polityczną Polski. Półka Polska była stosunkowo silna, elektorzy brandenburscy nie odważali się na radykalne eliminowanie administracji prusko-książęcej. Co więcej, musieli tolerować omijania czy nawet „łamanie praw zwierzchnich elektorów” jeszcze w 1690 r. Mianowicie sekretarz Najwyższego Sądu Apelacyjnego Jakub Klein donosił do Berlina, że kanclerz Jerzy Fryderyk Kreytzen celowo wprowadził zamieszanie w tryb urzędowania Sądu Dworskiego i Apelacyjnego, łamiąc prawa suwerenne elektora. Elektor nie odważył się jednak interweniować, bojąc się opczyjki prusko-książęcej i zmuszony był nawet zwolnić Kleina ze stanowiska sekretarza Sądu Apelacyjnego (*Deutsches Zentralarchiv Abt. III, Merseburg, Rep. 7, 78 b, 1658—1692*).

¹²⁴⁾ Walka o całkowite zlanie Prus Książęcych z Brandenburgią toczyła się w latach 1670—1700 najostrej właśnie w administracji sprawiedliwości. Jeszcze za czasów elektora Fryderyka III Naczelnym Sądem Apelacyjnym był ostatnią instancją sądową dla Prus Książęcych, jego dekrety były nieodwołalne. Sytuacja zmieniła się radykalnie wiosną 1692 roku, kiedy elektor interweniował w sprawie kupca angielskiego Richardsona i anulował wyrok Sądu Apelacyjnego Księstwa. Uzasadnienie elektorskie brzmiało następująco: „*Uns aber, als den Höchsten und Soverainen Landes Herrn, bleibt explenitudine, potestatis allemal frei, aus trefftigen, erheblichen Ursachen, die in diesen Sachen sich erzeugen, die bei dem Tribunal erteilte Decreta zu ex aminiren, und wann Wir dabei etwas hartes und unbilliges finden, solches zu moderiren und zu mässigen*”. Te środki prawne przeciwko dekretem Trybunału Prus Książęcych nazywano: *avocatio actorum, provokation, revisio actorum*, względnie *Revision das Königliche Hoflager* (G. Conrad, *Geschichte*, s. 90—91). Tym sposobem podważano powagę Trybunału Królewieckiego.

mogą być tylko ludzie zawodu (z wykształcenia prawnicy). Te zaś decyzje Fryderyka Wilhelma I zmierzały do wyeliminowania Izby Rady Najwyższej z sądownictwa. Lekceważący stosunek do najwyższej władzy państwowej (administracyjnej) Prus Książęcych znalazł swój wyraz w czasie hołdu wiernopoddanego stanów pruskich w Królewcu dnia 11 września 1714 r. Król zażądał jak najskromniejszych uroczystości. Dopiero 18 października 1714 r. dozwolono stanom przedstawić *grawamina*, gdy uprzednio czyniono to przed złożeniem hołdu¹²⁵⁾. *Grawamina* zwracały uwagę królowi na „niewłaściwe” przemianowanie w 1712 r. Izby Rady Najwyższej (*Oberratstube*) na Tajną Izbę Rady (*Geheimratstube*), następnie na bezprawne powiększenie ilości członków Izby Rady z 4 na 6 najwyższych radców (niesłusznie również nazywanych rzeczywistymi tajnymi radcami). Co więcej, tych dwu dodatkowo mianowanych radców było wyznania reformowanego (kalwińskiego), co świadczyło o łamaniu ustaw krajowych, które pozwalały na wybór tylko członków wyznania ewangelickiego (stanom chodziło o nominacje Aleksandra Dohny oraz Jana v. Hoverbecka). Wreszcie dwa najwyższe stany protestowały przeciwko mianowaniu na członków sądów szlacheckich nobilitowanych mieszczan, którzy nie posiadali prawa indygenatu i wpisania do wykazu stanowiska szlacheckiego. Zwracano uwagę na to, że elektor brandenburski (wielki kurfirst) zapewnił, iż radcami Sądu Nadwornego mogą być tylko członkowie stanu panów oraz dawnych rodzin szlacheckich. Nobilitowani, nie posiadający prawa indygenatu, mieli prawo zasiadać tylko w sądach miejskich. Skargę tę stany wyższe opierały na przypisywanym sobie *jus quaestium collationis indigenatus*, na co król się nie godził. Wreszcie zaprotestowano przeciwko wprowadzeniu prawa prowokacji (wywołania) od wyroków i dekretów Trybunału Królewieckiego do króla jako sprzecznego z prawem oraz z istniejącą praktyką sądową. Król nawet nie odpowiedział stanom. Negatywna postawa króla wobec stanów ułatwiona była ich rozbiciem politycznym. Otóż zmian w ustroju obu najwyższych sądów Prus Książęcych żądała tzw. Pruska Partia Reformy (*Preussische Reformpartei*), której przedstawicielem Karol Henryk Waldburg przyjęty został przez króla w październiku 1714 r. i złożył mu w tej sprawie specjalny memoriał¹²⁶⁾. Chodziło mu przede wszystkim o przewlekłość procesów oraz

¹²⁵⁾ Sprawy wzajemnego stosunku administracji prusko-księżęcej i brandenburskiej były odzwierciedleniem spięć politycznych, które skoncentrowały się w momencie koronacji w Królewcu w 1701 r. Koronacji, której *de iure* nie uznawała Polska, a protestował Zakon Niemiecki (zob. J. P. Ludwig, *Vertheidigetes Preussen wider den vermeinten und widerrechtlichen Anspruch des Deutschen Ritter-Ordens und insbesondere dessen an. Mergentheim 1703*). Do tematu tego literatura niemiecka stale powraca. Theodor Schieder, *Die preussische Königskrönung von 1701 und die politische Ideengeschichte*, *Altpreussische Forschungen 1935*, Bd. 42) podkreśla związane z tym faktem „płodne spięcie między Brandenburgią a szczególnym poczuciem odrębności terytorialnej Prus z jednej strony oraz z drugiej przeciwieństwo między absolutystycznymi dążeniami a stanowym samorządem (czy nawet suwerenności)”. Jest to również problem szerszy (poruszony ostatnio szeroko w sprawie pruskiej tradycji państwowej w „Jahrbuch der Albertus Universität zu Königsberg”. Bd. 12—14) oceniający brandenbursko-pruskie przeciwieństwa, narzucaenia Prusom ustroju Brandenburgii, przyjęcia nowego przez Prusy, paralelnego współzycia dwu państw Brandenburgii i Prus, względnie tradycji pruskiej (zob. W. Naef, *Die Epochen der neueren Geschichte*, Aaran 1945, s. 430; T. Grygier, *Próby utrzymania*, s. 43—46).

¹²⁶⁾ *Acta Borussia. Denkmäler der preussischen Staatsverwaltung im 18. Jahrhundert*. Berlin 1901. *Behördenorganisation*, Bd. 2, s. 96. Zapoczątkowana droga rozwoju prawa w państwie brandenbursko-pruskim była nieodwracalna. Z tego założenia wychodząc Pruska Partia Reformy, wbrew więk-

rewizję prawa krajowego. W związku z tym nakazał, aby Trybunał Królewiecki rozpoczynający swe posiedzenia 1 października 1714 r. pod karą rozpatrzył na sesji wszystkie 70 zaległych spraw proccsowych. Oprócz reorganizacji i sądownictwa, Waldburg proponował zmianę organizacji skarbowej (podatkowej) w Prusach Książęcych¹²⁷⁾. W wyniku starań Waldburga, 12 kwietnia 1715 r. ukazało się zarządzenie królewskie mianujące Waldburga prezydentem Komisarjatu w Królewcu oraz wprowadzające podatek gruntowy (*Generalhubenschoss*) w kapitanacie pokarmińskim¹²⁸⁾. Tym sposobem zamierzano wprowadzić „absolutyzm finansowy” i przygotować nowy aparat fiskalny, zależny całkowicie od władz berlińskich, a w przyszłości likwidujący dotychczasowy (samodzielny) aparat fiskalny Księstwa. Podobnie miała przebiegać reorganizacja działu administracji państwowej, administracji wymiaru sprawiedliwości w zakresie prawa kryminalnego. Król widział bowiem w rewizji prawa kryminalnego odpowiedni środek osiągnięcia pewnego i trwałego prawa zatwierdzenia wyroków oraz ustalania ingerencji królewskiej w wyrokowaniu. To miało wzmocnić również władzę królewską w Księstwie¹²⁹⁾. Opory polityków

szości polityków prusko-książęcych, poparła dążenia władz berlińskich. 26 stycznia 1706 r. król pruski wydał tzw. sankcję pragmatyczną dla rządu pruskiego w Królewcu, na mocy której prowokację od Sądu Apelacyjnego do króla ustalono na stałe. Stany pruskie walczyły jednakże o utrzymanie Trybunału Królewieckiego, który jest „*pupilla verae Majestatis supremae* i on jest symbolem głównym suwerenności Prus”. (G. Conrad, *Geschichte*, s. 97—99). Zdaniem stanów pruskich odrębność Trybunału Królewieckiego od trybunału w Berlinie gruntowała się jego „polskim ustrojem”. Walka Brandenburgii z administracją prusko-książęcą była więc walką z „polskimi szatami tej administracji”.

¹²⁷⁾ Rząd pruski jednakże zamierzał w dalszym ciągu walczyć o utrzymanie dotychczasowego ustroju. Żądał więc utrzymania unii personalnej Trybunału Królewieckiego z Urzędem Kanclerskim. W 1712 r. król przedstawił jednakże nowy projekt organizacji Trybunału. Władze brandenburskie utrzymały praktykę łączenia personalnego Sądu Apelacyjnego z Urzędem Kanclerskim, Urzędem Burgrabiowskim i Urzędem Marszałkowskim. Podkreślały, że najwyższym sądem jest tron królewski (J. Holtze, *Lokalgeschichte des Kammergerichts*, Berlin 1889, s. 69).

¹²⁸⁾ Nominacja Waldburga łączyła się z procesem ujednolicania i podporządkowywania Izby Rady Najwyższej z Berlińską Radą Tajną. Regulatywem z dnia 15 kwietnia 1705 r. najwyżsi radcy królewscy otrzymali tę samą rangę, co rzeczywici tajni radcy berlińscy, a 17 maja 1706 r. ten sam tytuł i predykat (ekscelencja). Odład musieli się tytułować królewsko-pruskimi rzeczywistymi tajnymi radcami i składać te samą, co radcy berlińscy przysięgę (zob. C. O. Mylius, *Corpus Constitutionum Marchicarum*, Berlin 1737—1750, Bd. 6, Th. 2, nr 28, s. 52). Odtąd też miast nazwy Izby Rady Najwyższej (*Oberratsstube*) używać zaczęto nazwę Izba Tajnej Rady (*Geheimratsstube*) oraz miast nazwy rząd (*Regierung*) nazwę Tajne Kolegium Rady (*Geheimratskollegium*). W użyciu powszechnym była jednak nazwa: królewski rząd pruski (*Königliche Preussische Regierung*). Ponieważ celem królewskim było ujednolicenie władz administracyjnych (tzn. scalenie w jedno obu kolegiów rządowych — Rady Berlińskiej z Radą Królewiecką), stąd wbrew woli członków rządu pruskiego, Aleksander Dohna i Jan Hoverbeck mianowani zostali 12 VI 1712 r. członkami rządu pruskiego z prawem głosu. 1 stycznia 1713 r. rządowi pruskiemu nadano nowy statut organizacyjny, zgodny ze statutem organizacyjnym Tajnej Rady w Berlinie. Mimo zwiększenia ilości członków rządu pozostawiono 4 decernaty (departamenty) kierowane przez 4 najwyższych radców. Dohna jako najstarszy wiekiem uzyskał przewodnictwo rządu. (*Acta Borussiae, Behörden Org.*, Bd. 1, s. 213).

¹²⁹⁾ Otto Hintze, (*Acta Borussiae*, Bd. 6, s. 1) oraz A. Skalweit, *Die ostpreussische Domänenverwaltung unter Friedrich Wilhelm I und das Retablissement Litauens*, Leipzig 1906, s. 38) przyjmując punkt widzenia władz berlińskich, nie widzi w rządzie pruskim (a nawet w Izbie Rady Najwyższej)

Księstwa (szczególnie Izby Rady Najwyższej) spowodowały 18 sierpnia 1718 r. przyjazd głównego reformatora administracji wymiaru sprawiedliwości Królestwa v. Cocceji do Królewca. Rozpoczęły się rokowania z Izłą Rady Najwyższej, którą — nawiasem mówiąc — przedstawiciele władz berlińskich nazywać zaczęli rządem pruskim (*Preussische Regierung*)¹³⁰). Rokowania królewieckie nie przyniosły rezultatu. Na początku 1721 r. Cocceji ponownie przybył do Królewca. Ustalono zrewidowany kodeks Prawa Krajowego (*Verbessertes Land-Recht*)¹³¹). Organami wymiaru sprawiedliwości w Księstwie zostały: Najwyższy Sąd Apelacyjny, Sąd Dworski, Sąd Doraźny oraz Kolegium Opiekuńcze (*Pupillenkollegium*). Najwyższy Sąd Apelacyjny nazywano również Trybunałem¹³²). Sąd Doraźny został jednakże w 1722 r. zlikwidowany, a sprawy nie załatwione miało dokończyć specjalne Kolegium Kryminalne (*Kriminalkollegium*). Rząd Pruski (Izba Rady Najwyższej) używał jednakże stałe nazwy Sądu Doraźnego w stosunku do tego Kolegium¹³³). Wreszcie 21 marca 1725 roku powołano nowy organ sądowy — Kolegium Opiekuńcze¹³⁴).

Izba Rady Najwyższej zdołała więc w zasadzie obronić własny ustrój administracji sądowej, a proponowane nowości musiałyby być i tak przyjęte, gdyż aparat wymiaru sprawiedliwości Księstwa wykazywał znaczne braki. Królowi pruskiemu i jego berlińskim doradcom nie udało się więc akcja całkowitego

jakiegoś „wspólnie pracującego kolegium rządowego, wyposażonego w uprawnienia administracyjne”. Kiedy od 1712 r. administracja kameralna (fiskalno-gospodarcza) przeszła kolejno z gestii rządu pruskiego do organizowanej Kamery Wojenno-Skarbowej w Królewcu, niektórzy autorzy przyjmują, iż rząd pruski, jako autonomiczna władza zwierzchnia przestał istnieć (zob. H. K ü n t z e l, *Über Ständetum und Fürstentum, vornehmlich Preussens im 17. Jahrhundert*. Berlin 1908, oraz E. R. U d e r s t ä d t, *Die ostpreussische Kammerverwaltung, Ihre Unterbehörden und Lokalorgane unter Friedrich Wilhelm I und Friedrich II 1713—1756*, Königsberg 1911). W sprawie sądowictwa kryminalnego zob. H. S t ö l z e l, *Die Entwicklung des gelehrten Richtertums in deutschen Territorien*, Berlin. Bd. 2, s. 75.

¹³⁰) Początek rewizji organizacji sądownictwa datuje się słynną ordynacją (*Allgemeine Ordnung*) z 21 VI 1713 r. Rozwój prawa sądowego w Prusach przedstawił Georg G r u b e, *Corpus Constitutionum Prutenicarum Oder Königliche Preussische Reichs-Verordnungen Edicta und Mandata Sambt unterschiedenen Rescripten*, Königsberg 1721. Przedstawiciele Pruskiej Partii Reformy (K. H. Waldburg) w październiku 1714 r. żądali nawet zmiany całego prawa krajowego (*Acta Borussica*, Bd. 2, s. 107, 265, 219). Podkreślali oni nie tylko społeczne skutki braku prawidłowego wymiaru sprawiedliwości, ale gospodarcze: „największe szkody powoduje ten stan w życiu gospodarczym — kraj pozbawiony jest kredytów”. Równocześnie uprawali szantaż polityczny głosząc, że „prowokacja od wyroków Trybunału królewieckiego zwiększa suwerenność króla”, więc kto jest przeciwko niej, jest przeciwny królowi. (*Acta Borussica*, Bd. 3, s. 1).

¹³¹) SAG E. M. 69 a nowe prawo krajowe ustalała specjalna komisja. 27 VI 1721 r. król przybył do Królewca, by osobiście pokierować sprawą. Od obrad nad prawem krajowym wyłączono stany. 12 września 1721 r. ogłoszono nowe prawo (*Neues Preussisches Landrecht*) regulujące również nowe prawo lenne (SAG E. M. 59).

¹³²) Utrzymano rewizję od postanowień Trybunału do króla (*Hoflager*). W Berlinie utworzono 31 X 1724 r. specjalną komisję dla pruskich spraw rewizyjnych (*Kommission für die Preussischen Revisionsachen*). (Zob. M y l i u s, *CCM*, Bd. 2, Th. 4, nr 62).

¹³³) *Acta Borussica*, Beh. Org., Bd. 3, s. 313, 351, 414, 515.

¹³⁴) SAG E. M. 121 b. Prezydentem tego Kolegium miał być członek rządu pruskiego (*Etats-Minister*). Kolegium składało się z 7 radców, 1 sekretarza i 1 kalkulatora. Kolegium opiekuńcze miało otaczać opieką niepełnoletnie sieroty szlacheckie i mieszczkańskie, nadzorować ich opiekunów, uposażenie sierot.

podporządkowania sobie sądownictwa Księstwa. Do 1746 r. nie podjęto w Berlinie ponownych prób w tym zakresie. Wysiłki natomiast skoncentrowano na likwidację odrębności ustrojowej Księstwa w innej dziedzinie — administracji ogólnej¹³⁵⁾.

Administracja ogólna Księstwa w I połowie XVIII wieku zależała od kilku czynników:

1. Rozwoju absolutyzmu brandenburskiego.
2. Organizacji instytucji tzw. *Retablissement*, realizującej wytyczne określone polityki gospodarczej, politycznej i idologicznej.
3. Roli pietystów w praktycznej działalności administracyjnej.
4. Antagonizmu między centralną władzą Prus Książęcych — Izłą Rady Najwyższej (*Preussische Regierung = Etats-Ministerium*) — a centralnymi władzami berlińskimi w zasadniczych koncepcjach ustrojowych (suwerenność i unia, autonomia a jednolitość państwowa, decentralizacja a centralizacja aparatu administracyjnego).

5. Trudności administracyjno-gospodarczych Prus, które władze berlińskie wykorzystywały dla opanowania administracji przez nowych ludzi. Przede wszystkim chodziło o opanowanie administracji fiskalnej. Specjalna komisja w 1711 r. pod przewodnictwem Aleksandra Dohny przeprowadziła rewizję komornictw pruskoksiążęcych. W wyniku badań komisji opracowano nowy regulamin pracy komornictw (*Reglement der Kammer in Königreich Preussen* z dnia 18 sierpnia 1712). Starano się wprowadzić wyraźny podział pracy i kompetencji między urzędami kameralnymi (administracji terenowej władz berlińskich) a Izłą Rady Najwyższej. Zresztą walka o kompetencje była walką między „suwerennymi władzami Prus Książęcych, a organami administracji terenowej berlińskich władz centralnych, traktujących Prusy Książęce jako prowincję wschodniopruską”¹³⁶⁾.

¹³⁵⁾ Próby likwidacji suwerenności Prus Książęcych weszły więc w ostatnią fazę. Po zmianie w 1661 r. tytułu radcy rządowego (członka Izby Rady Najwyższej (na namiestnika) (*Staatthalter*), po zmianie 17 V 1706 r. tytułu radcy Izby Rady Najwyższej (*Oberrat*) na tajnego radcę stanu (*Geheimen Etatsrat*), odebranie 12 VI 1712 r. administracji kameralnej Izby Rady, po ustaleniu instytucji i ogłoszeniu nowego prawa krajowego, patent notyfikacyjny z 24 stycznia 1723 r. zmienił całkowicie aparat administracji ogólnej. W Berlinie nastąpiła likwidacja Generalnego Komisariatu i Generalnej Dyrekcji Finansów, a utworzono Generalne Dyrektorium. Równocześnie w terenie zlikwidowano komisariaty i urzędy kameralne (*Amtskammer*) powołując na ich miejsce kamery wojenno-skarbowe. Kamera Wojenno-Skarbowa powstała w Królewcu w 1723 r., wraz z jej Deputacją Litewską w Gąbinie (w 1736 r.) przekształconą na Kamery Wojenno-Skarbową w Gąbinie. (Zob. szczegóły T. G r y g i e r, *Próby utrzymania*, s. 43—46). Odtąd rozpoczyna się dwutorowość administracji centralnej i regionalnej. Niektórzy autorzy przyjmują, że epidemia i głód 1709/11 wystawiły świadectwo ubóstwa administracji centralnej. Administracja regionalna (Prus Książęcych) zdała lepiej egzamin. Na skutek tego od 1711 r. rozpoczął się „prawidłowy *modus procedendi* między tymi dwoma administracjami (zob. F. T e r v e e n, *Stellung*, s. 162 oraz T. S c h i e d e r, *Landständische Verfassung, Volkstumspolitik und Volksbewusstsein*, Deutsche Ostforschung, Leipzig 1943, Bd. 2). Ale równocześnie rozpoczęły się spory kompetencyjne między tymi dwoma administracjami.

¹³⁶⁾ Każde pięćdziesiąt lat starły się rozstrzygnąć na rzecz kamer wojenno-skarbowych (zob. *Acta Borussiae*, Bd. 2, s. 281—287, 343—349). Spieczęta te dobitnie ilustrują sytuację prawnopolityczną Prus Książęcych. Były to starcia nie dwu przeciwnych ustrojów polityczno-administracyjnych, a dwu państw o ustroju wybitnie centralistycznym. Ze starć tych administracja Prus Książęcych wyszła pokonana dopiero wówczas, gdy na jednym terenie spotkały się dwie konkurujące ze sobą władze centralistyczne (zob.

Walka o administrację ogólną między władzami berlińskimi a władzami królewieckimi przybrała na sile już w 1713 r. Fryderyk Wilhelm I wskazywał administratorom, że najważniejszym elementem pracy administracji centralnej będzie polityka gospodarcza (administracja gospodarcza) i zarząd domenami. Stąd przy sposobności pobytu w Królewcu we wrześniu 1714 r. zwizytował Urząd Kameralny (*Amtskammer*) w tym mieście. W wyniku wizytacji przeprowadzono 12 listopada 1714 r. podział Urzędu Kameralnego na Pruski Urząd Kameralny (*Preussische Amtskammer*) z v. Münchem na czele oraz Litewski Urząd Kameralny (*Littauische Amtskammer*) z v. d. Ostenem na czele¹³⁷⁾. Tą decyzją zamierzano zerwać jakąkolwiek zależność Urzędu Kameralnego od Izby Rady Najwyższej oraz zepchnąć w części Prusy Książęce z roli autonomicznego kraju do prowincji administracyjnej. I znowu władzom berlińskim pomocny w tej sprawie okazał się hrabia Waldburg¹³⁸⁾. Analiza sytuacji gospodarczej i administracyjnej Prus spowodowała cztery zasadnicze zmiany: 1. Ustalono nowy plan odbudowy gospodarczej; 2. Powołano nową jednostkę administracyjną w formie *Retablisement*; 3. Wprowadzono jednolite kierownictwo państwowej administracji gospodarczej i administracji skarbowej. Waldburg został przez władze berlińskie mianowany (3 lipca 1721 r.) prezydentem nowej kamery w Królewcu. Pozostał jednakże w dalszym ciągu szefem Komisariatu; 4. Jako nieprzewidziany skutek tych trzech zarządzeń doprowadzono do wykształcenia się dwóch partii politycznych — Partii Pruskiej i Partii Niemieckiej¹³⁹⁾.

Robert Stein, *Die Umwandlung*, Bd. 1, s. 25—27). Wyraziście występował proces przekształcania się samodzielnego Księstwa w „kraj poboczny”, *Nebenland* (Brandenburgii) czy w ostatecznym rachunku w zwykłą prowincję brandenburską. Dyskusji podlega najwyższej przyjęta periodyzacja tego procesu, tzn. lata 1525—1660 (Księstwo), 1660—1807 (Nebenland), 1807—1944 (prowincja). Ostatecznie pokój oliwski przyznał Prusom Książęcym pełną suwerenność państwową, jako podstawy połączenia (unii) z Brandenburgią w ramach jednego ogólnego państwa (zob. *Geschichte der deutschen Länder*, Würzburg 1964, Bd. 1, s. 576—582).

¹³⁷⁾ Nowe urzędy kameralne przede wszystkim ograniczały maksymalnie urzędy kapitańskie. Te ostatnie dotychczas, jako organa Izby Rady Najwyższej posiadały swe organa podległe, jakimi byli soltysi. Do zakresu działania soltysów należała administracja podatkowa i dziesięcin. Soltysi początkowo rekrutowali się z zasadźców (*Locatoren*) i dysponowali znacznią ilością określonych przywilejów (wolna co dziesiątą włókę, prawo łowienia ryb, trzecim groszem z opłat sądowych). Znacznie szerszy zasięg terytorialny posiadali tzw. soltysi okręgowi (*Berittschulzen*). Urząd ten zdobywali drogą kupna, a zasięgiem swej działalności obejmowali kilka wsi. Wylimincwanie administracji kapitanów zmieniło więc również gruntownie administrację lokalną wsi. (A. Sk al we it, *Die Ostpreussische Domänenverwaltung*, s. 144—147).

¹³⁸⁾ Acta Borussica, Bd. 2, s. 107. Podział Urzędu Kameralnego był również wyrazem nowej tendencji w rozwoju państwa brandenburskiego — przekształcania dotychczasowej luźnej federacji państw (pod jednym berłem) w jednolite centralistycznie i absolutystycznie rządzone państwo. Hrabia Waldburg (zarządca kapitanatu z Prabut i Kwidzyna) zamierzał realizować ten cel przy pomocy tzw. absolutyzmu fiskalnego. Pierwszym środkiem do tego miała być reforma ustroju podatkowego, przede wszystkim podatku gruntowego (*Generalhubenschoss*). Stany pruskie przeciwstawiły się wprowadzeniu tej nowej reformy podatkowej, ale bezskutecznie. Król nowy podatek gruntowy utrzymał, co więcej zniósł organa stanowej administracji skarbowej Prus (zob. Acta Borussica, Bd. 2, s. 339 i 350 oraz R. Stein, *Die Umwandlung*, Bd. 1, s. 42).

¹³⁹⁾ Spory o reformy polityczno-gospodarcze wiązały się również ze starciami dwu koncepcji ustrojowych — systemem biurokratycznego Waldburga i systemem liberalnego Górnego (zob. A. Sk al we it, *Die ostpreussische*, s. 66—67). Siła Waldburga polegała na tym, że był on równocześnie członkiem

Doświadczenia z organizacji *Retablissement* posłużyły dla erygowania w Berlinie Generalnego Dyrektorium¹⁴⁰⁾ oraz połączenia Komisariatu i Kamery w Królewcu w jeden urząd — Kamere Wojenno-Skarbową (26 stycznia 1723 r.)¹⁴¹⁾. W konsekwencji 28 stycznia 1723 r. rozwiązano Królewieckie Kolegium Policyjne (*Königsbergische Polizeikollegium*), a jego kompetencje przekazano Kamerze Wojenno-Skarbowej. Likwidacja Kolegium Policyjnego, sprawującego z ramienia Izby Rady Najwyższej nadzór nad miastami pruskimi, wyraźnie ograniczała zakres najwyższej władzy Prus Książęcych¹⁴²⁾. Następnie dokonano ograniczeń władzy Izby Rady Najwyższej poprzez odsunięcie kapitanów (*Amtshauptleute*) od nadzoru i zarządzania sprawami ekonomicznymi kapitanatów, a pozostawienie im tylko spraw duchownych (kościelnych i szkolnych) oraz sądowych. Kapitanowie, jako reprezentanci administracji terenowej Izby Rady Najwyższej, przestali być gospodarzami swego terytorium¹⁴³⁾.

Równocześnie z ograniczeniem kompetencji Izby Rady Najwyższej rozszerzono kompetencje organów administracji terytorialnej władz berlińskich (brandenburskich). W lutym 1723 r. upodobniono Kamere Wojenno-Skarbową w Królewcu do kamer brandenburskich (kurfirstowskich) tworząc w niej dwa wielkie „lokalne departamenty” (*Lokaldepartement*)¹⁴⁴⁾. Wreszcie 22 listopada 1723 r. utworzono oddzielną Deputację dla Litwy w Gąbinie, jako zespół

Etats-Ministerium. Jako szef Komisariatu Królewieckiego (*Oberpräsident*), jeśli chodzi o wykonawstwo administracyjne wykazał on większą operatywność. Wyjątkowym swym stanowiskiem (posiadanym trzech funkcji kluczowych) spychał on *Etats-Ministerium* do roli podrzędnego urzędu.

¹⁴⁰⁾ Szczegóły o organizacji *Retablissement* zob. Fritz Terveen, *Gesamtstaat und Retablissement*, Göttingen 1954, s. 234. Instytucję *Retablissement* na Pruskiej Litwie traktuje się również jako instrument określonych tendencji ideologiczno-religijnych (pietystów). F. Terveen, s. 5, stwierdza, że Fryderyk Wilhelm I „chciał odbudować Królestwo Boże na ziemi. Dlatego *Retablissement* jest przede wszystkim dziełem religijnym, zmierzającym do przekształcenia wewnątrznych i zwnętrzných stosunków w pólnocno-wschódniej części Prus Wschodnich. Stąd waga zagadnień szkolnych i kościelnych w działalności *Retablissement*”.

¹⁴¹⁾ A. Skalweit, *Die ostpreussische*, s. 35 i nast.

¹⁴²⁾ Rozwój absolutyzmu brandenburskiego w Prusach Książęcych zaznaczył się najjaskrawiej właśnie w sytuacji miast. Administracja brandenburska widziała „w principia republicana miast największe publiczne zło”, uważała że „król znacznie lepiej cd rady miejskiej wie, jak gospodarzyć w miastach i jak nimi rządzić”. Rozpoczęto narzucać urzędników miastom a miasta „stanęły w obliczu dyktatury państwowych urzędników skarbowych, jakimi byli *comissarii loci*”. Rady miejskie, czy magistraty stały się tylko ich podległymi urzędami (zob. szczegóły u M. Lehmana, *Das Leben des Freiherrn vom Stein*, Berlin 1905, s. 12 i n.).

¹⁴³⁾ Znalazło to również wyraz w nowym publikowanym wykazie stanowisk (rang) urzędniczych z 1713 r., w którym pominięto stanowiska kapitanów. Protesty (np. v. Schlieben) nie pomogły, a poprawka, na którą zgodził się król pruski dotyczyła ustalenia hierarchii „ściślej może struktury władz Prus Książęcych. Hierarchię ustalono następująco: 1. Rząd pruski; 2. Kamera Wojenno-Skarbowa; 3. Sąd Dworski; 4. Trybunał; 5. Konsystorz. Taki układ budził zastrzeżenia nawet w Kamrcze Wojenno-Skarbowej, która uważała, iż Trybunał winien następować bezpośrednio po rządzie pruskim. Król odpowiedział krótko: „Kamera miast rezonować ma utrzymać swe stanowisko”. W 1734 r. zaznaczono, że nawet radcy Trybunału zasiadać mają za radcami kameralnymi. Urzędników administracji brandenburskiej wyraźnie faworyzowano (WAFO VII:4—12).

¹⁴⁴⁾ Każde z tych lokalnych departamentów miało na swym czle kolegium, składające się z radców kameralnych pod przewodnictwem obu prezydentów v. Lesgwaniga i v. Brędowa. Cały obszar Prus podzielono na 11 obwodów skarbowych (*Steuerrats*) i 15 okręgów administracji gospodarczej (*Land-*

fachowców-ekonomistów. Deputacja stała się absolutystyczną władzą (administracji brandenburskiej), posiadającą dyktatorskie uprawnienia. Dano jej pełnomocnictwa „uprawniające do zastosowania, bez specjalnego zwracania się do władz zwierzchnich, przymusowych środków wobec opornych, do zmuszania chłopów do należnego posłuszeństwa, do stosowania polityki jaką uznają za słuszną”¹⁴⁵). Zarząd Izby Rady Najwyższej na terenie Litwy Pruskiej tym sposobem de facto nie istniał. Naturalnie, powodowało to ostrą walkę między Izłą Rady Najwyższej a władzami berlińskimi. Politycy królewieccy wykorzystali okres katastrofy gospodarczej Prus w latach 1726/1727 i sabotowali zarządzenia władz berlińskich. Król pruski z przekąsem stwierdzał, że „mimo wszystkich wysiłków, Prusacy są i zostają Prusakami”¹⁴⁶) i dlatego należało, zdaniem polityków berlińskich, „jeszcze ściślej podporządkować władze wschodniopruskie Berlinowi, wszystko bowiem w administracji pruskiej się chwieje, a walka indygenów z napływowymi urzędnikami stale się zaostrza”¹⁴⁷). Sięgnięto nawet po inkwizycję policyjną. Metody te jednakże jeszcze bardziej zaostrzyły sytuację¹⁴⁸). Wreszcie sięgnięto po nowy środek — kolonizację niemiecką, prowadzoną przez władze berlińskie. W latach 1730—1736 osiedlono, wbrew woli Prusaków, blisko 30 000 Waldensów i Salzburgczyków¹⁴⁹). Kolonizacja ta spowodowała znaczne rozszerzenie się konfliktu politycznego między Izłą Rady Najwyższej a władzami berlińskimi. Otóż wyjątkowość Prus Książęcych w ramach monarchii brandenbursko-pruskiej polegała na tym, iż po pierwsze — Fryderykowi Wilhelmowi marzyło się wielkie państwo protestanckie. Luterzańskie Prusy odgrywały w tych planach zasadniczą rolę. Po drugie — zamierzano zlikwidować dotychczasową różnorodność kulturalną i narodową Prus na korzyść państwa niemiecko-luterńskiego. Po trzecie — rozpoczęto decydującą fazę walki z prawem indygenatu, gdyż „o ile dotychczas Berlin walczył z instytucją indygenatu przede wszystkim z powodów polityczno-państwowych absolutyzmu królewskiego, to po przeprowadzonym osadnictwie zniesieniu, czy ograniczeniu indygenatu stało się koniecznością techniczną, bez usunięcia której w ogóle nie można było prowadzić osadnictwa (z zewnątrz), nie można było myśleć o prowadzeniu akcji *Retablissement*”. Po czwarte —

kammerratsbezirke). I Departament obejmował 41 miast, 40 urzędów kameralnych i 88 folwarków. II Departament obejmował 18 miast, 59 urzędów kameralnych i 119 folwarków. (Acta Borussia, Bd. 4, Th. 1, s. 55—64).

¹⁴⁵) Ludwig Rönne, *Das Staatsrecht der Preussischen Monarchie*, Lipszic 1906, Bd. 2, s. 346. W 1728 r. zniesiono kolegiałność w trybie urzędowania kamer wojenno-skarbowych i zorganizowano w nich system biurokratyczny. Fryderyk Wilhelm I uważał, że kolegiałność wpływa hamująco na tryb urzędowania.

¹⁴⁶) Fr. Terveen, *Gesamtstaat*, s. 67. Król pruski był przekonany, że niepowodzenia w pracy *Retablissement* wynikały nie tylko z trudności gospodarczych związanych z dżumą. Zdaniem jego „ktoś utrudnia specjalnie zrealizowanie tego dzieła”.

¹⁴⁷) A. Skalweit, *Die ostpreussische*, s. 105—114.

¹⁴⁸) Król stwierdził, że „choćby nawet wszystkich urzędników powiesił, to i tak włożone w prowincję pieniądze straci, że trzeba będzie ograniczyć budżet Prus” (zob. Fr. Terveen, *Gesamtstaat*, s. 71).

¹⁴⁹) Z problemem osadnictwa Salzburgczyków wiąże się sprawa ogólniejsza, wykraczająca poza granice Prus Książęcych. Królestwo pruskie poprzez kolonizację zaangażowało się w polityce europejskiej, jako państwo opiekuńcze protestantów. Stało się ono jednym z najpotężniejszych państw protestanckich w Europie „kontynentalną potęgą protestancką”. Sporną kwestią jest jedynie pytanie, które czynniki odegrały w kolonizacji większą rolę — gospodarcze czy religijne. A. Skalweit (*Die ostpreussische*, s. 270—271) uważa, iż oba momenty łączyły się harmonijnie ze sobą.

kolonizacja niemiecka lat 1730—1736 zmusiła do zmiany systemu zarządzania i wprowadzenia systemu policyjno-szpiegawskiego. Jego wprowadzenie uzasadniono masową dezercją csańników do Polski, równoczesną akcją wojsk polskich na obszarach przygranicznych oraz katastrofą głodu¹⁵⁰⁾. Naturalnie kierowanie aparatem administracyjnym państwa policyjnego wymagało odpowiednio „twardych” ludzi. W sukurs politykcm berlińskim przyszła śmierć dotychczasowego przewodniczącego Deputacji Litewskiej v. Bredowa (10 października 1734 r.), który starał się uwzględnić warunki Prus Książęcych. Tymczasem władze berlińskie chciały mieć w Prusach szefa swej administracji „człowieka silnego, bo inaczej naród pruski (podkreślenie — T. G.) będzie go szantażował i ostatecznie nowy prezydent musiałby tak tańczyć, jak mu grać będą podlegli urzędnicy, do czego mógłby się ostatecznie prezydent przyzwyczaić”¹⁵¹⁾. Wybór padł na v. Blumenthala ze Szczecina, który został prezydentem erygowanej 19 sierpnia 1736 r. nowo kreowanej Kamery Wojenno-Skarbowej w Gąbinie. Zaczęto systematycznie tworzyć „nową kastę urzędniczą (z urzędników napływowych), zależną od niego”¹⁵²⁾. W polityce personalnej urzędników stosowano zaczęto dwa mierniki — specjalnie ostro karano urzędników pruskich (miejscowych) a łagodnie urzędników napływowych (brandenburskich); oprócz tego stosowano bezwzględnie przeniesienia służbowe urzędników pruskich¹⁵³⁾.

Tak zorganizowane państwo policyjne mogło wreszcie sięgnąć do pozostałej dziedziny administracji będącej jeszcze całkowicie w gestii Izby Rady Najwyższej, tzn. do administracji kościelnej i szkolnej. I znowu wykorzystano fakt, że administracja ta wykazywała wiele niedociągnięć. Morale duchownych wykazywały duże braki, zajmowali się oni więcej gospodarstwem, plebania niż duszpasterstwem, brakowało parafii. Podobnie rzecz miała się ze szkolnictwem. Precentorami byli zwykle studenci, którzy spełniali równocześnie funkcje nauczycielskie¹⁵⁴⁾. Ale reformy Lysiusa spowodowały na tym polu spięcia między ortodoksją pruską a pietystami. Tym sposobem walka polityczno-ustrojowa między administracją berlińską a Izbą Rady Najwyższej przekształciła się w walkę światopoglądową, walkę przeciwko polityce kulturalnej króla, który uważał, że „właśnie pietysci, nie Prusacy reprezentują najlepiej prawdziwe chrześcijaństwo w kraju pruskim i tamtejszą ludność

¹⁵⁰⁾ W AFO VII/6—3 Sprawy zmiany charakteru Prus Książęcych z „państwa narodowościowego na państwo narodowe (niemieckie)” uwydatnili się szczególnie Jaskrawo w polityce szkolnej, np. w organizacji seminarium polskiego i litewskiego, przy Uniwersytecie Królewieckim (zob. T. Grygier, *Seminarium Polskie w Królewcu*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 1937, nr 3, s. 129—141).

¹⁵¹⁾ Acta Borussica, Bd. 4, Th. 1, s. 173.

¹⁵²⁾ Fr. Terveen, *Gesamtstaat*, s. 81.

¹⁵³⁾ Ibidem, s. 82.

¹⁵⁴⁾ W AFO I/6484 memoriał Rhesy z 1842 r. Szkolnictwo ludowe miało charakter czysto kościelny. Szkoły były przede wszystkim utrzymywane ze środków kościelnych. Nauczyciel zajmował równocześnie stanowiska kantora, organisty i kościelnego. Celem nauczania było nie tyle czytanie, pisanie, rachowanie i przygotowanie dziecka do życia, ile przygotowanie i wprowadzenie do życia religijnego. Nadzór nad szkolnictwem sprawowały konsystorz w Królewcu i Zalewie, jako następcy biskupów sambijskiego i pomezkańskiego. Konsystorz sambijski miał najważniejszą rangę. Jemu podlegały cbwody litewskie. W 1723 r. oddzielono cbwody litewskie od Konsystorza i podporządkowano szkolnictwo Litwy Pruskiej Sącoxi Dworskiemu w Wystruci. Lokalny nadzór w dalszym jednak ciągu sprawowali dzickani (superintenjenci).

nawrócą na właściwą drogę”¹⁵⁵). Królewskim zarządzeniem polityki szkolnej stała się Komisja Szkolna (tzw. *Perpetuierliche Kommission*) działająca w latach 1732—1740, która ogłosiła ordynację szkolną w 1736 r. tzw. *Principia Regulativa* oraz instytucję fundacyjną szkolnictwa, czyli *Mons Pietatis*¹⁵⁶). Zarządzeniem walki króla z ortodoksją i z Izłą Rady Najwyższej stał się również Uniwersytet Królewiecki¹⁵⁷).

W procesie przcnikania ruchu pietystycznego do Prus Książęcych, należy zwrócić uwagę na dwie sprawy: 1. Stanowisko królewskich organów administracji centralnej do sił reprezentujących Frusy Książęce; 2. Ocenę Izby Rady Najwyższej jako władzy zwierzchniej i administracyjnej kraju, reliktu suwerenności politycznej Prus Książęcych oraz jako władzy zmuszonej do reprezentowania i wykonywania poleceń królewskich (czyli urzędu królewskiego)¹⁵⁸).

* * *

Sprawy Izby Rady Najwyższej wiązały się z ogólną tendencją polityczną Fryderyka Wilhelma I, który zmierzał do utrzymania szlachty pruskiej na jej dotychczasowej pozycji społecznej przy równoczesnym jednak jej wyłączeniu z działalności politycznej. Uznał, że jej ambicje polityczne nie pokrywają się z celami państwa brandenbursko-pruskiego. Zaczął ją więc odsuwać od służby państwowej, pozostawiając jej tylko drogę kariery wojskowej¹⁵⁹). Naturalnie, przy takim nastawieniu króla, szlachta pruska w znikomym wymiarze chciała i mogła brać udział w pracach Kamery Wojenno-Skarbowej w Królewcu.

¹⁵⁵) Kościół pruski był ortodoksyjnie luterkański. Stąd wykazywał stanowisko parafialne obsadzano duchownymi, którzy musieli składać specjalne egzaminy na Uniwersytecie, Królówi pruskiemu chodziło jednak o to, by stanowiska duchowne zajmowali pietysci. Dlatego w 1725 r. król wydał rozporządzenie, iż 1/3 stanowisk duchownych musi być obsadzona przez absolwentów uniwersytetu w Halle (centrum ruchu pietystycznego), a reszta winna była zapatrzeć się w opinie profesora Uniwersytetu Królewieckiego Wolffa (zagożalego pietysty).

¹⁵⁶) Fr. Terveen, *Gesamtstaat*, s. 123.

¹⁵⁷) WAPO XXVIII/1/1146 Rola Uniwersytetu była o tyle ważna, że stanowiska parafialne obsadzano duchownymi, którzy musieli składać specjalne egzaminy na Uniwersytecie, Królówi pruskiemu chodziło jednak o to, by stanowiska duchowne zajmowali pietysci. Dlatego w 1725 r. król wydał rozporządzenie, iż 1/3 stanowisk duchownych musi być obsadzona przez absolwentów uniwersytetu w Halle (centrum ruchu pietystycznego), a reszta winna była zapatrzeć się w opinie profesora Uniwersytetu Królewieckiego Wolffa (zagożalego pietysty).

¹⁵⁸) Walka o charakter rządu pruskiego (Izby Rady Najwyższej = *Etats-Ministerium*) w latach 1714—1740 uzewnętrzniła się przede wszystkim w masowo występujących sporach kompetencyjnych między rządem pruskim a kamerami wojenno-skarbowymi. Łączył się z tym również szerszy aspekt polityczny. Otóż, o ile dla władz berlińskich rząd pruski (*Etats-Ministerium*) w Królewcu miał być tylko filią władz berlińskich (*Zweigstelle*), to dla władz polskich w Warszawie rząd pruski był najwyższą władzą zwierzchnią Prus Książęcych, z nim tylko rokowano, jego delegat (nawet sam etatsminister) urzędował często w Warszawie i był łącznikiem między „rządem polskim” w Warszawie a rządem pruskim w Królewcu. Wzajemne stosunki prawne między Królewcem a Warszawą wymagają osobnego omówienia. Punktem wyjścia analizy prawa państwowego i międzynarodowego tych stosunków będzie sama koronacja królewiecka z 1701 r. (np. *Gravamen über die königliche Würde von Preussen* z 1703 r.) oraz wspomniane „Erleutertes Preussen” z 1728 r., które reprezentowały poglądy stanów pruskich.

¹⁵⁹) Fr. Terveen, *Gesamtstaat*, s. 147.

Proces politycznego ograniczenia indygenów pruskich uwydatnił się jaskrawie w dwu faktach, mianowicie — w likwidacji ziemskich radców kameralnych (*Landkammerräte*) w latach 1722/1723 oraz w stałym, choć powolnym pozbawianiu znaczenia kapitanów¹⁶⁰⁾. Szczególnie ciekawym przykładem tego zjawiska jest właśnie sprawa kapitanatów. Ta lokalna władza i jednostka administracyjna Izby Rady Najwyższej sprawująca władzę sądową nad szlachtą, nadzór nad szkołami i kościołami, nad urzędami kameralnymi, w 1721 r. została pozbawiona nadzoru nad domenami państwowymi (przy równoczesnym wyłączeniu urzędu kameralnego z zarządu Izby Rady Najwyższej. Otrzymywane przez kapitanów dotacje ze źródeł centralnych, uzależniały ich całkowicie od króla. Tymczasem ten „nie chciał, nie przywiązywał wagi do urzędu kapitańskiego, nie chciał go utrzymać, ponieważ kapitanowie nie spełniali swych zadań, które narzucała im centralna administracja, a w swych wyrokach sądowych, jako szlachecy indygeni, nie uwzględniali zasad prawnych wydawanych przez króla...”¹⁶¹⁾.

Zarządzenia te — podobnie, jak poprzednio wprowadzenie urzędu namiestnika, z równoczesnym zniesieniem tytułu radcy regencyjnego (*Regimentsrat*), oraz skasowanie tytułu najwyższego radcy (*Oberrat*) i jednocześnie mianowanie członków królewieckiej Izby Rady Najwyższej tajnymi radcami państwowymi (*Geheim Rat*) z pełnym prawem głosu w berlińskiej Tajnej Radzie, czy ministrami stanu (*Etatsminister*) — miały przede wszystkim doprowadzić do wyłączenia administracji gospodarczo-skarbowej z kompetencji Izby Rady Najwyższej¹⁶²⁾. Było to naturalną konsekwencją policyjno-militarnego państwa, jakim była monarchia pruska. Wszystko to, co nie dotyczyło bezpośrednio tego państwa, np.: stosunki prawne, naczelna administracja kościelna i szkolna pozostawiono władzom autonomicznym. Natomiast państwo policyjno-militarne rezerwowało dla swej administracji administrację wojskową, policyjną, gospodarczą i skarbową. W takim rozumieniu Izba Rady Najwyższej była naczelną i suwerenną władzą Prus, obok której istniała Kamera Wojenno-Skarbowa w Królewcu zarządzająca Prusami w imieniu administracji centralnej w Berlinie. By tę różnicę zaznaczyć, Izbę Rady Najwyższej, uznającą siebie za reprezentanta króla a nie administracji berlińskiej, nazywać zaczęto rządem pruskim (*Preussische Regierung*). Podkreślano więc element unii personalnej dwu państw: pruskiego i brandenburskiego¹⁶³⁾.

Ta zasada polityczno-ustrojowa utrzymana była do 1804 r. Problemem istotnym stała się w tym okresie tendencja podporządkowania rządu pruskiego administracji berlińskiej. Pierwszym zarządzeniem w tej mierze było wpro-

¹⁶⁰⁾ Jeśli chodzi o sprawę indygenatu, prawo to zamierzano rozszerzyć na szersze grono zasiedziałej (*angesessenen*) szlachty w Prusach Książęcych (zob. WAFO V/3/126 memoriał stanów pruskich z dnia 28 lipca 1786 r.).

¹⁶¹⁾ Zresztą walka władz berlińskich z instytucją kapitanów była ułatwiona samą postawą kapitanów. Nie kontrolowani, posiadający pełnię władzy, zaczęli traktować urząd, jako synekurę. To dawało pretekst władzom berlińskim do mieszania się w sprawy wewnętrzne urzędu oraz do odsuwania kapitanów od istotnych spraw administracyjno-gospodarczych (zob. WAFO XXV/6/D-II-22).

¹⁶²⁾ T. Grygier, *Z walk o suwerenność państwową Prus Książęcych*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie 1959, s. 469 i n.

¹⁶³⁾ Niektórzy skłonni są nazywać monarchię pruską przypadkowym konglomeratem terytoriów złączonych osobą jednego władcy (T. Grygier, *Próby utrzymania*, s. 44). Podobny proces wchłaniania autonomicznego państwa jak Prusy Książęce przeżywało również Księstwo Fryzyjskie (zob. Günther M ö h l m a n n, *Das Niedersächsische Staatsarchiv in Stade*, Der Archivar 1963, s. 339—342).

wadzenie z dniem 26 lipca 1712 r. nowego podziału czynności rządu pruskiego, dostosowanego do podziału czynności w Tajnej Radzie w Berlinie¹⁶⁴). W podziale tym przeprowadzonym przez hr. Aleksandra Dohnę, zaufanego króla, jak i w późniejszym zarządzeniu z 17 maja 1716 r. zachowano wprowadzić główne uprawnicznia, które rozwinęły się w Izbie Rady Najwyższej w latach 1525—1712, niemniej wprowadzono także istotne zmiany organizacyjne. I tak członkowie rządu pruskiego nie byli już związani poleceniami ustawy zasadniczej (*Regimentsnotel*) z 1542 r., a obowiązywały ich polecenia i instrukcje (*Bestellungen und Instructionen*) wydawane przez króla. Dotychczasowa forma uzupełniania najwyższej władzy kolegiatlncej Prus Książęcych drogą kooptacji kapitanów naczelnych (Pokarmina, Szak, Tapiawy i Rybaków) ustąpiła nominacjom królewskim. Król mógł według własnego uznania zwiększać liczbę członków rządu pruskiego. Tym sposobem Dohna i Hoverbeck zostali wprowadzeni do rządu pruskiego jako „rzeczywiści tajni radcy”, obok indygenów pruskich: mistrza dworskiego Aleksandra v. Rauschke, naczelnego burgrabiego Fryderyka Wilhelma v. Canitz, kanclerza Ludwika v. Ostau oraz marszałka Dietricha v. Tettau¹⁶⁵). W 1714 r. przekazano administrację gospodarczą centralnym (berlińskim) władzom administracyjnym, by powołał wszelkie ważniejsze zadania państwowe przerzucać na barki Kamery Wojenno-Skarbowej w Królewcu¹⁶⁶). Powołanie w roku 1723 (24 stycznia) Generalnego Dyrektorium w Berlinie przyniosło w konsekwencji żądanie króla pruskiego, by rząd pruski podporządkował się Kamerze Wojenno-Skarbowej w Królewcu. Kolejno od 22 czerwca 1726 r. prezydenci Kamery Wojenno-Skarbowej zostali wprowadzeni do rządu pruskiego z prawem głosu¹⁶⁷).

Posunięcia te spowodowały znaczne zmiany personalne i organizacyjne w rządzie pruskim. Przede wszystkim król zastosował politykę personalną „na wymarcie” przez nieobsadzanie opróżnionych urzędów. Po śmierci mistrza dworu v. Rauschke urząd jego zniesiono, a dochody związane z nim przeniesiono na gubernatora Prus księcia v. Holstein-Becka, który jako naczelny wódz w sprawach wojennych, poborowych i prowiantowych miał prawo głosu w rządzie pruskim. Po śmierci v. Tettau 10 kwietnia 1730 r., zniesiono także urząd naczelnego burgrabiego. Pozostały tylko urzędy kanclerski i marszałkowski. Ale i te urzędy straciły znaczenie na skutek nowej organizacji rządu pruskiego. 2 września 1730 r. przeprowadzono podział na 6 departamentów, według podziału decernatowego i według rangi¹⁶⁸).

¹⁶⁴) A. Skalweit, *Die ostpreussische*, s. 17—27.

¹⁶⁵) Fr. Terveen, *Gesamstaad*, s. 156.

¹⁶⁶) Władze berlińskie wychodziły z założenia, iż mimo wszystkich pociągnięć personalnych rząd pruski nie zmienił swego stanowiska politycznego. Bowiem obok zaufanych króla, zasiadali w nim przedstawiciele dawnych rodzin pruskich, które całymi generacjami sprawowały funkcje w Najwyższej Radzie (np. Rauschke, Wallenrodt, Ostau) i chcieli reprezentować swój kraj, posiadający własne tradycje państwowe.

¹⁶⁷) Ustalono również funkcje kamery wojenno-skarbowej. Ona przejęła całą administrację dominialną i skarbową. Król pruski podkreślał stale, że sprawy, które należą do kamery nie obchodzą zupełnie rządu pruskiego. Odtąd kamery nie potrzebowały dla swych zarządzeń uzyskiwać za pośrednictwem swego sekretarza ustnego uzgodnienia stanowiska rządu pruskiego w poszczególnych sprawach. Odtąd wzajemne stosunki między kamerami a rządem pruskim odbywały się na drodze pisemnej, a wynikiem na tie tych spraw spory, czy ograniczenie kompetencji rozstrzygał król. Rozstrzygnięcia z zasady zapadały na korzyść kamery (zob. WAPO VII/5—7).

¹⁶⁸) Stany pruskie zadowolone były, że rząd pruski nie pozwolił sobie zepchnąć z pozostałych dziedzin administracji jak szkolnictwa, opieki społecz-

Departamentem I kierował rzeczywisty tajny radca minister stanu i prezydent Kamery Wojenno-Skarbowej v. Lesgewang. Do zakresu tego departamentu należały sprawy handlowe, policyjne, zdrowia, monetarne, zatwierdzania składu personalnego magistratów i sądów, sprawy przemysłowe oraz budowy dróg publicznych.

Departamentem II kierował rzeczywisty radca tajny minister stanu i prezydent Kamery Wojenno-Skarbowej v. Bredow. Do zakresu tego departamentu należały sprawy: opiekuńcze, budowy kościołów podlegających królewskiemu patronatowi, nadzór nad zamkiem i kościołem zamkowym w Królewcu, spory graniczne między domenami a dobrami partykularnymi.

Departamentem III kierował rzeczywisty radca, minister stanu, kanclerz hrabia v. Schlieben. Do zakresu tego departamentu należały: nadzór nad sądownictwem, kapitanatami, sprawy stypendialne, nadzór nad Uniwersytetem Królewskim, sprawy konsystorialne, kościelne i szkolne, biblioteki archiwalne, kancelaryjne, paszportowe.

Departamentem IV kierował rzeczywisty tajny radca minister stanu, marszałek baron zu Eulenburg. Zarządzał on szpitalnictwem, opieką społeczną, sprawami kredytowymi, sprawował nadzór nad kuchnią królewską.

Departamentem V kierował rzeczywisty tajny radca, minister stanu v. Tettau. Prowadził on sprawy należące do kompetencji tzw. funkcji zwierzchnich, suwerennych. Załatwiał korespondencję z państwami obcymi, z sąsiednimi miastami polskimi (przede wszystkim z miastami Prus Królewskich), biskupem warmińskim, kapitułą we Fromborku, władzami berlińskimi, zajmował się sprawami granicznymi (państwowymi), dezercjami Prusaków do Polski, sprawami sierot i opiekuńczymi.

Departamentem VI kierował rzeczywisty tajny radca, minister stanu v. Kunheim. Załatwiał on sprawy pojedynków, wekslowe, publikacji edyktów i patentów, rachunkowe i obsługi rządu pruskiego¹⁶⁹⁾.

Charakterystyczne jest również i to, że zaczęła się pojawiać nowa nazwa rządu pruskiego, *Etats-Ministerium*, którą oficjalnie nadano mu jednakże dopiero w 1781 r.¹⁷⁰⁾. Nowe oznaczenia departamentalne ujednociono według zasad stosowanych przez władze berlińskie¹⁷¹⁾.

nej, spraw kościelnych (zob. WAPO V/3/126 informacja rządu pruskiego z dnia 11 IX 1730 r.).

¹⁶⁹⁾ W latach trzydziestych XVIII wieku przeprowadzano stałe reorganizacje wewnętrzne w rządzie pruskim. I tak w listopadzie 1730 r. departamentowi pierwszemu podporządkowano również sprawy wojskowe, Komisję Sanitarną i Medyczną, sprawy poczyty. Do pierwszych dwóch departamentów należały sprawy, które bezpośrednio załatwiane były przez kamery wojenno-skarbowe. Departament szósty zarządzał wszystkimi sprawami, które poprzednio załatwiał Urząd Naczelnego Burgrabiego (*Ober-Burggräflichesamt*).

Pczostałość dawnej władzy rząd pruski chciał zachować choćby na zewnątrz w tytulaturze i polecał podległym instytucjom, by składały swe sprawozdania według dotychczasowego adresu na Izbę Rady Najwyższej. Natomiast ogłoszony schemat organizacyjny rządu pruskiego ma jedynie ułatwić drogę pisma do decernentów rządu. Pisma do decernentów mają bowiem wpływać nie do Izby Rady Najwyższej, a bezpośrednio do decernentów w miejscu ich stałego urzędowania (WAPO V/3/126).

¹⁷⁰⁾ K. Forst reuter, *Das preussische*, s. 34.

¹⁷¹⁾ Przeprowadzony podział organizacyjny rządu pruskiego spowodował, że „rząd pruski i kamery wojenno-skarbowe zjednoczyły się w jakieś ogólniejsze ministerium stanu, w jakąś instancję, w której miały się wzajemnie uzupełniać zagadnienia całości monarchii z partykularnym interesem Księstwa”. (Fr. Terveen, *Gesamtstaat*, s. 160).

Wprawdzie rząd pruski był dalej najwyższą władzą Prus, ale jego niezależność działania ograniczona została przez członków rządu, którzy byli równocześnie prezydentami kamer wojenno-skarbowych. Oni, jako ministrowie stanu (*Etats-Minister*) reprezentowali władze berlińskie. Tym sposobem stepiono znacznie odrębność dwu władz — kamer wojenno-skarbowych i rządu pruskiego — działających dotychczas obok siebie czy nawet przeciwko sobie. Prezydenci kamer, jako ministrowie stanu w rządzie pruskim reprezentowali władze berlińskie, a 4 ministrowie stanu rządu pruskiego reprezentowali władze krajowe Prus Książęcych¹⁷²⁾.

Najdłużej swą samodzielność w działaniu wobec władz berlińskich zachował departament trzeci, tzw. departament do spraw duchownych i szkolnych. W jego gestii znajdowały się sprawy szkolne do końca istnienia rządu pruskiego¹⁷³⁾. Politycy berlińscy odważali się w najmniejszym stopniu ingerować właśnie w tej dziedzinie życia Prus Książęcych, gdyż sprawy kościelne i wyznaniowe zawsze były najwrażliwszym czynnikiem polityki Izby Rady Najwyższej. Zresztą władze berlińskie nie mogły stworzyć jakiegś ogólnopństwowej władzy kościelnej oraz ogólnopństwowego ustawodawstwa szkolnego. Niemniej w tej dziedzinie nastąpiło ograniczenie rządu pruskiego, gdy wydane w 1736 r. *principia regulativa* ustalały zasadę, że zagadnienia szkolne i kościelne należą do państwa¹⁷⁴⁾.

Śmierć króla Fryderyka Wilhelma (1740 r.) niewątpliwie zahamowała proces wchłaniania rządu pruskiego przez organa władz berlińskich. Podobnie wydarzenia polityczne (wojny śląskie) przesunęły punkt ciężkości nowego króla na sprawy wojskowe i polityki zagranicznej. Dopiero pokój dreźnieński kończący drugą wojnę śląską (11 lipca 1742 r.) pozwolił nowemu królowi (Fryderykowi II) na zajęcie się reformą administracji. W pierwszym rządzie zainteresował się wymiarem sprawiedliwości. Rok 1746 przyniósł drugą reformę wymiaru sprawiedliwości opracowaną ponownie przez Cocceji¹⁷⁵⁾. W myśl tej reformy miano się zająć przygotowaniem i wykształceniem zawodowym sędziów i adwokatów, uposażeniem sędziów, sprawowaniem przez sędziów tylko jednej funkcji. Już 29 grudnia 1746 r. król starał się podporządkować rząd pruski nowym zasadom administracji sądowej¹⁷⁶⁾. Komisja Krajowego Prawa (kanclerz v. Schlieben, sędzia nadzwrotny v. d. Gröben, radcy Trybunału Królewskiego Johann v. Werner, v. Sahme, Pauli, Bcltz, sędzia Sądu Kryminalnego — Kiesewetter, radca Kolegium Opiekuńczego — Casseburg) zaprotestowała przeciwko wprowadzeniu reformy. Król nie uwzględnił protestów i zamierzał narzucić Prusom Kodeks Marchijski (*Codex Fridericianus Marchicus*), uważając zresztą za konieczne przeprowadzenie reformy rządu pruskiego. Wykryształ do tego śmierć (18 listopada 1748 r.) członka rządu i prezydenta Kolegium Opiekuńczego, Fryderyka v. Tettau. Wskazywał na rzeczywiste a nieprawne skoncentrowanie całej władzy w rękach sekretarzy rządu

¹⁷²⁾ Acta Borussica, Bd. 5, Th. 1, s. 315.

¹⁷³⁾ Najlepszą ilustracją tego jest nadzór Izby Rady Najwyższej (rządu pruskiego, *Etats-Ministerium*) nad Uniwersytetem Królewieckim (zob. T. Grygier, *Wojewódzkie Archiwum*, s. 316—318).

¹⁷⁴⁾ WAPO V/3/134 memoriał z 1834 r.

¹⁷⁵⁾ SAG E. M. 59 a oraz 1216.

¹⁷⁶⁾ Reforma sądownictwa Prus Książęcych zbiegła się z podejmowaną reformą sądownictwa na Pomorzu szczecińskim (zob. Acta Borussica, org. VII, s. 203—225). Król żądał podporządkowania się, grożąc, że „w przeciwnym razie Prusy będą poddane działalności specjalnej komisji działającej już na Pomorzu”. Komisja ta opracowała specjalny projekt *Codices Fridericiani Pomeranici* (z 6 VII 1747 r.).

Nicoloviusa i Schlemüllera. Jako pierwszym zajęto się właśnie Kolegium Opiekuńczym. Król zakazał obsadzania prezydentury Kolegium do czasu opracowania reformy przez Cocceji. Przede wszystkim skoncentrowano wszystkie dochody Komisji Rządu, prezydentów, radców i urzędników w jednej kasie (*Sportelkasse*). Cocceji zażądał nawet likwidacji wszystkich kolegiów wymiaru sprawiedliwości (Rządu, Trybunału, Sądu Dworskiego, Konsystorza, Sądu Kryminalnego i Kolegium Opiekuńczego) i zastąpienia ich jednym kolegium sądowym, składającym się z 3 senatów sądowych¹⁷⁷⁾. 7 stycznia 1749 r. król zatwierdził plan Cocceji. Z kolei 19 czerwca 1749 r. przeprowadzono podział resortowy spraw sądowych (*Ressortreglement*) w myśl zasady, iż prywatne sprawy sporne rozstrzygać będą sądy, natomiast sprawy dotyczące spraw publicznych kamery wojenno-skarbowe. Zamierzano również zlikwidować Litewski Sąd Nadworny w Wystruci (*Litauische Hofgericht*) i Konsystorium Pomezzańskie w Zalewie (*Pomesanische Konsistorium*)¹⁷⁸⁾. 2 czerwca 1751 r. Cocceji przeprowadził pierwsze rozmowy w sprawie reorganizacji administracji pruskiej i ustalił następujące zasady:

1. Rząd pruski miał stanowić w dalszym ciągu samodzielne Kolegium i zatrzymywał dotychczasowy zakres spraw — (*publica*) oraz sprawy lenne. Sprawy sądowe przechodziły do kompetencji Sądu Dworskiego.

2. Kolegia sądowe (Sąd Dworski, Trybunał, Najwyższy Sąd Apelacyjny w Berlinie) dzieliły się na 3 senaty.

3. Dotychczasowe sprawy małżeńskie i duchownych rozpatrywane w konsystorzach przeszły do kompetencji Sądu Dworskiego.

4. Skasowano jako niepotrzebne, utworzone Kolegium Kościelne (*Kirchenkollegium*), Komisję Lenną (*Lehnskommission*) oraz Komisję Prawa Krajowego (*Landrechtkommission*).

5. Kolegium Opiekuńcze składało się obecnie z jednego ministra stanu jako prezydenta oraz 9 radców, sekretarzy, audytorów, adwokatów i jednego radcy miejskiego.

6. Trybunał, dotychczas zbierający się 2 razy do roku i składający się z radców wybieranych na przeciąg 1 roku, stał się trwałym kolegium z radcami, mianowanymi dożywotnio.

7. Proponowano zmiany osobowe. Radca Trybunału v. Lesgewang został zwolniony. Podobnie radcy Sądu Dworskiego (v. Collas, Cabrit, Lübeck, v. Schlieben) przeszli na inne stanowiska¹⁷⁹⁾.

Dla uzmysłowienia struktury organizacji najwyższych władz Prus Książęcych przytoczono plan etatów z roku 1751.

¹⁷⁷⁾ Sprawami departamentu rządu pruskiego, kierowanego przez v. Tettaua zajął się J. E. Wallenrodt. Nowy sąd pruski miał być kierowany przez członków rządu pruskiego, v. Schliebena, v. Kunheima, v. Wallenrodta. I Senat Sądu miał zajmować się drobnymi sprawami cywilnymi i kryminalnymi. II Senat miał być pierwszą instancją spraw cywilnych. III Senat drugą instancją dla spraw cywilnych (zob. G. Conrad, *Geschichte*, s. 173).

¹⁷⁸⁾ Tym sposobem wzmocniono stanowisko *commissari loci*, którzy występowali odąd nie tylko, jako poborcy podatków, komisaryczni burmistrzowie ale i jako sędziowie „w sprawach publicznych”.

¹⁷⁹⁾ Lesgewang, kierujący I departamentem rządu pruskiego miał być zwolniony „z powodu podczęłego wieku i choroby”. miał jednakże pobierać dożywotnio dotychczasowe uposażenie (1400 talarów). Po nim i zmarłym Tettau, stanowiska objąć miał sędzia Sądu Dworskiego v. d. Gröben. Zmiany personalne ułatwiały politykę eliminowania instytucji pruskich z życia Prus. Dramatyczne pociągnięcia personalne ze strony Berlina dotknęły przede wszystkim

I. Rząd pruski

Etatsminister hr. v. Schlieben
Prezydent Trybunału
Etatsminister von Kunheim
Prezydent Kolegium Opiekuńczego
Etatsminister von Wallenrodt
Prezydent Konsystorza
Etatsminister von der Groeben
Prezydent Sądu Dworskiego
Naczelny Sekretarz Nicolovius
Naczelny Sekretarz Schlemüller
Archiwista Klinggraeff
Registrator Scheibenpoden
Kierownik kancelarii Hornig
Kancelista Bystram
Kancelista Zencker
Kancelista (kopista) Ohlius
Kancelista (kopista) Reimer
Kancelista (kopista) Engelschmidt
Kancelista (kopista) Beckherr
Kancelista (kopista) Goebel
Woźny Krystian Pobus
Woźny Eckert
Posłańcy: Schultz, Grosse, Scheffler

II. Trybunał Królewiecki

Prezydent Hrabia v. Schlieben
Vice-Prezydent von Grabowski
Radca Trybunału von Sahme
Radca Trybunału von Braxein
Radca Trybunału Pauli
Radca Trybunału Boltz
Sekretarz Trybunału Naumann
Registrator Schimmelpfennig
Woźny Drosselius

III. Sąd Dworski

Prezydent — Etats-minister
v. d. Groeben
Radca Sądu von Negelein

Radca Sądu von Werner
Radca Sądu von Rohd
Radca Sądu von Tettau
Radca Sądu von Masecovius
Radca Sądu Ohlius
Radca Sądu Waga
Sekretarz Thegen
Sekretarz Schlemüller
Registrator Sand
Zarządca Kasy Sądowej
Kancelista Lübeck
Kancelista Breitenfeld
Kancelista Hintz
Kancelista Fabricius
Kancelista von Essen
Woźny Kremson
Woźny Müller
Posłańcy: Schoenberg, Heck
i Werner

IV. Kolegium Opiekuńcze

Prezydent von Kunheim
Radca Trybunału von Grabowski
Radca Trybunału von Sahme
Radca Sądu Dworskiego von Auer
Radca Trybunału Pauli
Radca Trybunału Boltz
Sekretarz Trybunału Naumann
Sekretarz Ewald
Registrator Hornig
Registrator Weber
Kancelista Schroeder
Kalkulator Felgenhauer
Woźny Pobos
Poslaniec Altenberg

V. Sąd Doraźny (Kolegium Karne)

Sędzia Sądu Karnego Kiesewetter
Sekretarz Trescovius
Tłumacz Magdalenński
Woźny Neuber

sądownictwo pruskie, skupiające zasłużone i najbardziej wykształcone jednostki. Np. w Trybunale Królewieckim, obok kanclerza Albrechta Schliebena działał Jan Krzysztof Grabowski (syn pastora w Rybnie), uczonego doktor Teodor Pauli, profesor Fryderyk Sahme. Ludzie ci szczególnie uczuciowo związani byli z Prusami i ich specyfiką ustrojową. Postanowiono więc ich usunąć, czy to ze względu „na nawał prac na innym stanowisku, czy to na nieprzydatność, zle prowadzenie się itp.". Na ich miejsce zamierzano wprowadzić „obcych, którzy by nie mieli w kraju powiązań rodzinnych”. (WAPO V/3/136).

24 lipca 1751 r. Fryderyk II zatwierdził budżet najwyższych organów sądowych Prus¹⁸⁰⁾. Dalszym celem reformy Cocceji było zapobieżenie łączeniu kilku urzędów w jednym ręką¹⁸¹⁾ oraz nowa reforma toku urzędowania sądów (między innymi zycia i foliowania akt)¹⁸²⁾. Z kolei Cocceji 20 lipca 1751 roku zniósł Kolegium Kościelne (*Kirchenkollegium*), a rachunki kościołów znajdujących się pod patronatem szlacheckim przesyłane dotychczas z komornictw do Kolegium Kościelnego, nakazał przekazywać do sprawdzenia Sądowi Dworskiemu¹⁸³⁾. 26 lipca 1751 r. zaprzysiężono nowy skład Sądu Dworskiego i Trybunału Królewskiego, 31 lipca 1751 r. skład *Officium fisci*, zorganizowanego przy Sądzie Dworskim, zniesiono zaś Komisję Prawa Krajowego (*Landrechtkommission* — przewodniczący hr. v. Schlieben), oraz Komisję Lenną (*Lehnkommission* — przewodniczył jej dyrektor = *Lehndirector* hr. v. Sehlieben)¹⁸⁴⁾. 27 lipca 1751 r. ustalono nowy skład Konsystorza Królewskiego (pod przewodnictwem naczelnego marszałka v. Wallenrodt) znosząc równocześnie Konsystorz Sambijski w Królewcu oraz Konsystorz Pomezkański w Zalewie¹⁸⁵⁾. Ustalono nowy skład Kolegium Opiekuńczego (pod przewodnictwem v. Kunheim)¹⁸⁶⁾.

Równocześnie z reorganizacją najwyższych władz sądowych Księstwa przeprowadzono reorganizację sądów niższych. Odbierając władzę sądową kapitanom i kierownikom komornictw utworzono tzw. Kolegia Komornicze (*Ämterkollegien*) jako kolegia sądowe w Zalewie, Morağu, Pokarminie, Nowotkach (*Neuhausen*), Małym Borze (*Kleinheide*), Klajpedzie, Wystruci, Kętrzynie, Elku i Nidzicy¹⁸⁷⁾. Ostatecznie reforma administracji sądowej kraju zakończona została jedenastoma zarządzeniami królewskimi, wydanymi w dniach od 1 do 16 września 1751 r.¹⁸⁸⁾. Władze berlińskie zaczęły nazywać dawną Izbę Rady Najwyższej Tajną Radą Stanu (*Geheime Etatsrat*). Niemniej Cocceji pozostał przy nazwie — pruski rząd. Tym sposobem po 1751 r. najwyższe władze Prus Książęcych składały się z rządu pruskiego i ministrów stanu.

1. Rząd pruski, obejmował 4 tajnych ministrów stanu (*Geheim Etatsministern*), 2 naczelných sekretarzy, 1 archiwistę, 1 registratora, 4 kancelistów, 4 kopistów, 2 woźnych i 3 posłańców. Do kompetencji rządu należały tzw. *Publica*, czyli: a. Korespondencja z krajami sąsiednimi, sprawy granic kraju oraz bezpieczeństwa kraju; b. Naczelny nadzór nad wszystkimi sprawami wyznaniowymi (z wyjątkiem procesów małżeńskich i sporów między duchownymi) oraz zarządzania fundacjami *pia corpora*; c. Sprawy opieki społecznej (*Armensachen*), rewizja rachunków kościelnych, z komornictw i miast oraz

¹⁸⁰⁾ G. Conrad, *Geschichte*, s. 186.

¹⁸¹⁾ Np. z Kolegium Opiekuńczego zwolniony został Auer jako krewny v. d. Groebena. Na miejsce Auera wszedł Braxein. Doktor v. Sahme i profesor Waga chcą utrzymać się jako radcy w Sądzie Dworskim musieli zrezygnować z profesury na Uniwersytecie Królewskim. W każdym z sądów urzędowali „obcy” np. Schweder z Opolą (w Sądzie Dworskim), Machenau z Halberstadt (w Trybunale).

¹⁸²⁾ Usus pruski przewidywał np. ustne rozprawy sądowe. Od 1751 r. obowiązywać zaczęła zasada piśmiennych rozpraw.

¹⁸³⁾ Ingerencja władz państwowych (berlińskich) w życie kościoła pruskiego posunęła się tak daleko, że bez zgody królewskiej nie można było zatrudnić pisarza kościelnego (*Kirchenschreiber*).

¹⁸⁴⁾ Zaprzysiężono na Kodeks Fryderycjański.

¹⁸⁵⁾ Sambijski Konsystorz składał się z prezydenta, (który nie posiadał tytułu ministra stanu), 7 świeckich i 7 duchownych radców, 1 sekretarza.

¹⁸⁶⁾ 5 radców trybunału było równocześnie radcami Kolegium Opiekuńczego.

¹⁸⁷⁾ WAPO I/1679.

¹⁸⁸⁾ G. Conrad, *Geschichte*, s. 190—191

sprawy szkolne. Natomiast ministrom stanu zlecono dodatkowo kierownictwo innych urzędów.

2. Minister stanu kanclerz hr. v. Schlieben był równocześnie prezydentem Trybunału, dyrektorem *Mons Pietatis* oraz decernentem spraw lennych. Minister stanu v. Kunheim pełnił równocześnie funkcje prezidenta Kolegium Opiekuńczego, naczelnego burgrafa, kierownika Urzędu Nadburgrabiowskiego (*Oberburggräfliche Amt*), dyrektora departamentu opieki społecznej oraz szkolnego. Minister stanu, naczelny marszałek v. Wallenrodt sprawował funkcje prezidenta Konsystorza oraz dyrektora Królewskiego Domu Sierot. Minister stanu, v. d. Gröben był prezydentem Sądu Dworskiego oraz szefem Kolegium Stypendialnego¹⁸⁹⁾.

Istotne zasadnicze *novum* wyrażało się w oddzieleniu sądownictwa od administracji ogólnej, od rządu pruskiego. Rząd pruski, jak i jego kanclerz (urząd jako taki) nie miał prawa zajmować się wymiarem sprawiedliwości. Wszystkie sprawy sądowe szły w I instancji do Sądu Dworskiego, a w II instancji do Trybunału. Rząd pruski nie mógł więc decydować w sprawach wekslowych, w prywatnych sprawach granicznych, w sporach matrymonialnych, duchowieństwa, opiekuńczych (sierot), lennych oraz w innych, nie mógł wydawać poleceń Sądowi Dworskiemu. Rząd pruski nie miał również prawa egzekucji wyroków sądowych, które przeszły do kompetencji Sądu Dworskiego¹⁹⁰⁾. Trybunał w sprawach sądowych został uzależniony od króla i centralnych władz w Berlinie. Podobnie rzecz się miała z Sądem Dworskim¹⁹¹⁾. Kolegium Kryminalne wyłączono spod władzy rządu i podporządkowano Sądowi Dworskiemu¹⁹²⁾. Rządowi pruskiemu pozostawiono tylko Kolegium Opiekuńcze w Królewcu i *Officium Fisci*¹⁹³⁾.

Wydarzenia lat wojny siedmioletniej (1758—1766) nie przyniosły w ustroju politycznym i administracyjnym większych zmian. Rząd pruski (J. Fr. v. Lesgewang, J. E. v. Wallenrodt, W. L. v. d. Gröben, J. Fr. v. Rohd i E. D. v. Tettau) opuścił kraj, ale tak Trybunał, jak i Sąd Dworski wykonywały swe funkcje na dotychczasowych prawach. Dowódcy rosyjscy (Apraxin i Fermor) ustalili łagodne warunki kapitulacji Królewca (22 stycznia 1758 r.). Gubernatorem kraju (na miejsce niemieckiego rządu pruskiego) został Fermor, potem (od 1758 — 12 stycznia 1761 r.) Mikołaj v. Korff, od 12 stycznia 1761 — 17 stycznia 1762 Suworow, od 17 stycznia 1762 r. do 4 lipca 1762 Panin, od 4 lipca 1762 — 6 sierpnia 1762 Wojejkow¹⁹⁴⁾. W związku ze zmianą polityki rosyjskiej (śmierć

¹⁸⁹⁾ WAPO XXVIII/1—1701, 1706.

¹⁹⁰⁾ Sąd Dworski miał prawo oddać wydawać wyroki w imieniu króla. Oddzielenie więc władzy sądowej od rządu pruskiego pozwoliło na uchwycenie przez władze berlińskie najwyższej władzy sądowej Prus.

¹⁹¹⁾ Zlikwidowano również rozprawy usne. Zniesiono również tytuł „Sędzięgo dworskiego”, ustalając tytuł prezidenta Sądu Dworskiego. Przy Sądzie Dworskim istniała tzw. Kasa Sądowa (*Sportelkasse*), obejmująca wszelkie wpływy sądowe (tzw. obrywki) z kancelarii rządu pruskiego, Trybunału, Kolegium Opiekuńczego i 9 kolegiów sądowych (w terenie). Dalej objęła ona dochody zniesionych sądów (Litewskiego Sądu Dworskiego, Pomezńskiego Konsystorza, 28 kapitanatów). Wreszcie przejmowała wpływy z drobnych mandatów karnych. Ale Kasą Sądową dysponował nie rząd pruski, a Departament Sprawiedliwości w Berlinie.

¹⁹²⁾ Niemniej wyroki, wraz z aktami spraw dotyczących *crimen laesae majestatis, falsae monetae*, zabójstwa, tortur i wysiedlenia z kraju szły do aprobaty na dwór berliński.

¹⁹³⁾ Przewodniczącym *Officium fisci* był naczelny burgrabia.

¹⁹⁴⁾ Nacelnym dowódcą z „*plein pouvoir und alle Autorität*” w Prusach został marszałek H. v. Lehwaldt. Członkami ówczesnego rządu pruskiego byli:

carowej Elżbiety, objęcie tronu przez cara Piotra III), 9 lipca 1762 r. wrócili do Królewca z Rathenow (w Brandenburgii) członkowie rządu pruskiego (z wyjątkiem v. Gröbena, który zmarł 28 lutego 1760 r.). 6 sierpnia 1762 r. armia rosyjska opuściła Królewiec. W 1763 r. wrócili z Kostrzyna ewakuowane akta rządu pruskiego i Trybunału. W latach 1762—1772 przeprowadzono tylko zmiany personalne w rządzie pruskim. Na miejsce zmarłego v. Lesgewanga mianowany został Fabian v. Braxein (w 1763 r.). W 1768 r. Leopold Schlieben zajął miejsce Braxeina, a w 1766 r. na miejsce v. Tettau mianowany został Fryderyk v. Korff¹⁹⁵).

B. Rząd wschodniopruski (*Ostpreussische Regierung*)

Nowy okres w historii ustroju politycznego i administracyjnego Prus Książących przyniosły lata 1772—1781. Król pruski Fryderyk II wykorzystał I rozbiór Polski do tego, by Polska zrzekła się oficjalnie suwerennych praw lennych nad Księstwem Pruskim oraz prawa spadku (*Heimfallsrecht*) (artykuł 3 układu z 18 września 1773 r.). Tym sposobem uzyskał pełne prawa suwerenne nad Prusami Książęcymi¹⁹⁶). W Kwidzynie 28 września 1772 r. utworzono nowe najwyższe władze sądowe (Najwyższy Sąd Dworski i Ziemski = *Ober-Hof- und Landesgericht*), którym przekazano wszelkie sprawy sądowe świeckie i duchowne. W listopadzie 1772 r. w Kwidzynie powołano również nową Kamery Wojenno-Skarbową. Teren Warmii włączono do Prus Wschodnich a kapitanaty kwidzyński, prabucki, szymbarski i iławski włączono do Prus Zachodnich¹⁹⁷). Wschodniopruski Trybunał i Sąd Dworski stały się sądami apelacyj-

J. Fr. Lesgewang, naczelny marszałek J. E. Wallenrodt, W. Z. Gröben, naczelny burgrabia J. Fr. Rohd, kanclerz E. D. Tettau. Królewiec został przekazany Rosjanom 22 I 1728 r. przez Komisję Kapitulacyjną rządu pruskiego w składzie: radca Trybunału Grabowski, radca kameralny Auer, burmistrz Królewca Hindersin.

¹⁹⁵) Ks. H a s e n k a m p, *Ostpreussen unter dem Doppelaar, Eine historische Skizze der russischen Invasion in den Tagen des 7 jährigen Krieges*, Neue Preussische Provinz. Blätter, 3. Folge, Bde 6—11, s. 283.

¹⁹⁶) AGAD Metryka Koronna. K.24. Artykuł III tegoż układu brzmi: *Sa Majesté le Roi de Pologne et les Etats de Pologne et de Lithuanie renoncent également et de la maniere la plus forte et la plus formelle à toute pretension, qu'ils pouvoient avoir en fermer soit à present, soit à l'avenir, sur aucune des autres Provinces que la Serenissime Maison de Prusse et de Brandebourg a possédées jusqu'ici. Sans déroger à cette renonciation generale, ils renoncent expressément et nommément à la reversion du Royaume et du fief de Prusse, que a été stipulée en faveur de la Couronne de Pologne dans l'article 6 du Traite conclu à Velau le 19 Septembre de l'année 1657, pour le cas que les Descedents males de l'Electeur Frederic Guillaume de Brandebourg viendroient à manquer et ils consentent que Sa Majesté le Roi de Prusse et Ses Heritiers et Successeurs de l'un et de l'autre Sexsequissent librement posseder le Royaume de Prusse à perpetuité avec toute Souveraineté et independence, sans que la Couronne de Pologne puisse ni venille jamais y former aucune pretension ni de reversion ni d'obligation feodale, ni sous aucun autre titre, pretexte, ou denomination. Pour prevenir et ecarter aussi tout sujet et toute matiere de Disputes, qui pouvoient des Articles du Traite de Velau qui ne quadrent plus aux circonstances presentes, les Deux Hautes Parties Contractantes abolissent par le present Traite les Articles 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19 et 21 du susdit Traite de Velau de 1657 en lui conservant cependant sa force et son obligation dans les autres Articles, qui ne sont pas expressément abrogés ici.*

Te same postanowienia dotyczyły Bytowa i Lęborka oraz Drahimia.

¹⁹⁷) W międzyczasie zaszły pewne zmiany administracyjne związane z generalną wizytacją Dorneville, prezesa sądu kameralnego w Berlinie. Otóż 26 września 1766 r. prawo zasiadania i głosu w rządzie pruskim w sprawach kameralnych i handlowych przyznane zostało przez króla pruskiego prezesowi

nymi dla sądów Prus Zachodnich. Nowy podział administracyjny skomplikował sytuację prawną Prus Książęcych. Dla jej uregulowania w październiku 1773 r. przybyła do Królewca specjalna komisja z Berlina. Rezultatem jej prac była instrukcja organizacyjna z dnia 30 lipca 1774 r. dla rządu pruskiego, Trybunału, Sądu Dworskiego, Kolegium Opiekuńczego, Konsystorza, Naczelnego Urzędu Burgrabiowskiego i Kolegium Kryminalnego. Instrukcja wychodziła z założenia, że „Królestwo Pruskie składa się obecnie z dwu części — Prus Wschodnich i Prus Zachodnich”¹⁹⁹). Tym sposobem istnieją dwie władze zwierzchnie: rząd zachodniopruski oraz rząd wschodniopruski²⁰⁰). Warmia wprawdzie nie należała do wschodniopruskiego okręgu sądowego, ale należała do okręgu Kamery Wojenno-Skarbowej w Królewcu. Prusy Wschodnie podzielono na dwa departamenty: Wschodniopruski i Litewski²⁰⁰).

Nowa instrukcja regulowała ustrój siedmiu królewieckich kolegiów:

1. Rząd wschodniopruski utrzymał zakres działania w dotychczasowym wymiarze, to znaczy był w dalszym ciągu najwyższą instancją administracyjną kraju, załatwiał wszelkie sprawy związane z pełnieniem władzy zwierzchniej oraz kierował sprawami duchownymi. Oddzielono od niego administrację sądowniczą. Reforma rządu polegała — w celu zlikwidowania starć między rządem a Kameralną Wojenno-Skarbową — na ścisłym sprecyzowaniu zadań i kompetencji rządu. Oprócz tego rządowi odebrano prawo przedstawiania i angażowania kandydatów na stanowiska rządowe i kolegiałne. Rząd powoływać mógł tylko urzędników niższych stopni, jak komorników (Fiskalen), referendarzy, adwokatów i subalternów. Rządowi odebrano również przywilej odbierania przysięgi od urzędników. Dotychczasowe prawo zaprzysiężania urzędników wszystkich kolegiów rządowych (przysięgi wiernopoddańczej — *Homagialeid*, dziedzicznej — *Erbeid*, służbowej — *Diensteid*), ode-

Kamery Wojenno-Skarbowej w Królewcu, Domhardtowi. Uzasadniono to pościągając tym, że „polscy magnaci w sprawach kameralnych i handlowych zwracają się stale do rządu pruskiego i nie chcą respektować kamery wojenno-skarbowej” (zob. G. Conrad, *Geschichte*, s. 220).

¹⁹⁹) SAG E. M. 121 a *Neue und verbesserte Instruction für die Ost-Preussische Regierung, des Tribunal, Hofgericht, Pupillen-Collegium, Consistorium, Ober-Burggräfliche Amt, und Hof-Hals-Gericht und Criminal Collegium zu Königsberg*. Patent notyfikacyjny z dnia 28 września 1772 r. ustalał najwyższe kolegium sądowe dla Prus Zachodnich, obejmujące w swych kompetencjach wszelkie duchowne i świeckie sprawy, które w Prusach Książęcych należały do rządu pruskiego, Trybunału, Sądu Dworskiego, Kolegium Opiekuńczego i Konsystorza (więc sprawy zarządu, sprawy zwierzchnie, sądowe, duchowne). To najwyższe kolegium sądowe patentem z dnia 9 czerwca 1773 r. nazwano *Westpreussische Regierung* (rząd zachodniopruski). Charakterystyczne, że nowo utworzone sądy wójtowskie (*Landvogteigerichte*) w Malborku, Chełmnie, Starogardzie, Chojnicach, Łobżenicy oraz Lidzbarku Warmińskim (*Bischöflich Ermändisches Landvogteigericht zu Heilsberg*), urzędy dominalne (*Domänenämter*), magistraty, Sąd Miejski i Dom Sierot w Elblągu oraz sądy patrymonialne podlegały rządowi zachodniopruskiemu.

²⁰⁰) Z tych dwu rządów, rząd wschodniopruski odgrywał ważniejszą rolę. Mianowicie rząd zachodniopruski posiadał tylko jedną izbę (jeden senat). Stąd wszelkie apelacje szły do Sądu Dworskiego w Królewcu (w sprawach przekraczających 200 talarów) oraz do Trybunału w Królewcu (w sprawach rewizji procesu). 21 września 1773 r. wydano specjalną instrukcję w sprawie nowego sądownictwa (zob. NCC t. V, c., s. 1745 r.).

²⁰⁰) Instrukcja z 30 lipca 1774 r. ustalała nową terminologię. Otóż w jej ujęciu Królestwo Pruskie składało się obecnie z dwu prowincji — Prus Wschodnich i Prus Zachodnich. Stąd władze królewieckie Prus Książęcych otrzymywały zaczęły oznaczenia — na miejsce rządu pruskiego — rząd wschodniopruski, na miejsce Trybunału — Trybunał Wschodniopruski itd. Zniesiono również ważność 8 zarządzeń z 1751 r. dotyczących tych instytucji.

brano i przekazano poszczególnym urządnom w stosunku do własnych urzędników. Dodatkowo przydano rządowi (odebrane w r. 1751) prawo kontroli rachunków kościelnych, patronatu szlacheckiego i przekazywanie ich do Najwyższej Kasy Kameralnej (*Oberrechnungskammer*) oraz regulowanie spraw budowlanych tychże kościołów, jako nie należących do administracji kościelnej²⁰¹).

2. Wschodniopruski Trybunał stał się sądem najwyższym, który wydawał ostateczne orzeczenia. Nowością było podporządkowanie tego Trybunału Najwyższemu Trybunałowi w Berlinie²⁰².

3. Wschodniopruski Sąd Dworski stał się sądem zwykłym, wyrokującym w sprawach cywilnych i karnych. Podlegały jemu: Sąd Nadworny Urzędu Burgrabiowskiego, Sąd Kryminalny, 7 kolegiów sprawiedliwości w komornictwach (*Amerjustizkollegien*), sądy kapitanatów dziedzicznych, sądy dominialne, Sąd Akademicki, mejskie, szlacheckie i patrymonialne²⁰³.

4. Wschodniopruskie Kolegium Opiekuńcze jako sąd w sprawach kuratelii²⁰⁴.

5. Sąd Kryminalny stał się organem sądowym Sądu Dworskiego w sprawach kryminalnych²⁰⁵.

6. Konsystorz jako władza kościelna²⁰⁶.

7. Urząd Naczelnego Burgrabiego²⁰⁷

C. Etats-Ministerium

W 1779 r. Fryderyk II podjął nową reformę sądownictwa. 26 kwietnia 1781 r. weszła w życie ustawa o sądownictwie tzw. *Corpus juris Fridericianum*²⁰⁸. Jej następstwem była ordynacja sądowna dla Prus z dnia 3 grudnia 1781 r.: *Reglement wegen künftiger Einrichtung des Justitz-Wesens des Königreichs Preussen* mająca wejść w życie 1 lipca 1782 r. Istotną nowością dla rządu wschodniopruskiego było przemianowanie go na *Etatsministerium* (*Ostpreussi-*

²⁰¹) Tym sposobem odebrano rządowi wschodniopruskiemu zasadnicze atrybuty władzy zwierzchniej. Zewnętrznym wyrazem uzależnienia rządu od władz w Berlinie była pieczęć z pruskim orłem i insygniami Rzeszy Niemieckiej z legendą *Königl. Ostpreuss. Regierung*.

²⁰²) Trybunał był kompetentny tak dla Prus Wschodnich, jak i dla Prus Zachodnich. Apelowano do niego od wyroków Sądu Dworskiego. Dzielił się na dwie ławy: szlachecką i mieszczańską. Od Najwyższego Trybunału w Berlinie musiał przyjmować reskrypty i rozkazy. Rządowi wschodniopruskiemu podlegał tylko w jego sprawach resortowych.

²⁰³) Sąd ten był właściwy dla następujących spraw: lennych, procesów o prawo patronackie, dziesięcin, świadczeń na rzecz Kościoła, sporów granicznych, serwitutów, sporów między urzędami dominialnymi a chłopami na prawie chełmińskim, licytacji, wekslowych, małżeńskich (protestantów), długów, sądownictwa bezspornego; sprawy kryminalne rozpatrywał na zlecenie kamer wojenno-skarbowych względnie władz zwierzchnich w Berlinie.

²⁰⁴) Sąd ten zajmował się tylko sprawami odwoławczymi od sądów zwykłych.

²⁰⁵) Zajmował się sprawami karnymi szlachty i posiadzicieli dóbr rycerskich, wolnizn i jurydyków w miastach, kolonii francuskiej i pojedynkami. Sąd ten spełniał również rolę prokuratury.

²⁰⁶) Konsystorz był urzędem podległym bezpośrednio rządowi wschodniopruskiemu podobnie jak Wschodniopruska Specjalna Komisja dla Spraw Szkolnych i Kościelnych, Collegium Montis Pietatis, Kolegium Biednych (*Armenkolleg*), Dyrekcja Domu Sierot.

²⁰⁷) Urząd ten prowadził księgi nieruchomości i posiadłości. Księgi te w 1766 r. przejął Sąd Miejski w Królewcu jako władza hipoteczna (zob. NCC t. IV, Sp. 19, s. 6189). Pozostałościami tych ksiąg to księgi ingrosacyjne w WAPO.

²⁰⁸) SAG E. M. 59 a.

sches *Etatsministerium*). Zadania i kompetencje *Etatsministerium* pozostały te same jakie posiadał rząd wschodniopruski. Podobnie nie zmieniono kompetencji Konsystorza. Zmianom uległa jedynie organizacja sądownictwa. Przede wszystkim dotychczasowe sądy: Trybunał, Dworski, Kolegium Opiekuńcze, Urząd Naczelny Burgrabiego i Kryminalny — zostały ściślej ze sobą połączone jako Naczelne Kolegium Sprawiedliwości Kraju (*Oberlandesjustizkollegium*) pod nazwą Regencja Wschodniopruska (*Ostpreussische Regierung*). Tym sposobem w każdej prowincji Królestwa Pruskiego były dwa najwyższe kolegia sądowe:

I. W Prusach Wschodnich: 1. Wschodniopruska Regencja (*Ostpreussische Regierung*) w Królewcu; 2. Sąd Dworski (*Hofgericht*) w Wystruci.

II. W Prusach Zachodnich: 1. Regencja Zachodniopruska (*Westpreussische Regierung*) w Kwidzynie; 2. Sąd Dworski (*Hofgericht*) w Bydgoszczy²⁰⁹.

Rządem krajowym, ostatnim reliktem suwerenności Prus Książęcych zostało *Etats-Ministerium*, którego członkowie nosili tytuły rzeczywistych tajnych radców rządowych, albo rzeczywistych tajnych ministrów rządowych (za czasów Fryderyka II). Również i sama nazwa rządu krajowego była różna: od Wschodniopruskiego *Ministerium* (*Ostpreussische Ministerium*) poprzez Wschodniopruskie *Etats-Ministerium* (*Ostpreussisches Etats-Ministerium*) do Królewsko-Pruskiego *Etats-Ministerium* (*Königlich Preussische Etats-Ministerium*). Inną nowością, nowego podziału administracyjnego było włączenie Warmii (Księstwa Biskupiego) do okręgu sądowego Regencji Wschodniopruskiej²¹⁰. Powiązanie Regencji z *Etats-Ministerium* nastąpiło tylko na drodze personalnej. Kanclerz *Etats-Ministerium*, v. Korff był członkiem Prezydium Regencji i przewodniczącym jej drugiego Senatu, a minister *Etats-Ministerium* Leopold v. Schlieben przewodniczył pierwszemu Senatowi²¹¹. Regencja uległa nowym reorganizacjom w myśl ordynacji resortowej (*Das Ressortreglement*) z dnia 21 czerwca 1804 r. Ordynacja ta była zresztą wynikiem regulatywu z 3 marca 1797 r. ustalającego nowy podział resortowy między regencjami (kolegiami sprawiedliwości) a kamerami wojenno-skarbowymi. Naturalnie postanowienia tego regulatywu miały obowiązywać Prusy Wschodnie. Sytuacja była o tyle skomplikowaną, że eliminowały one z zarządu kraju *Etats-Ministerium*. Dla polityków wschodniopruskich okolicznością były o tyle nieomyślne, że *Etats-Ministerium* od ostatniej ćwierci XVIII wieku podlegało celowej polityce likwidacyjnej królów pruskich (tzw. obumierania = *Aussterbeetat*)²¹². Otóż

²⁰⁹ Dotychczasowy rząd wschodniopruski (*Ostpreussische Regierung*) w myśl publikandum z dnia 28 grudnia 1781 r. miał nazywać się Wschodniopruskim *Ministerium* Stanu (*Ostpreussische Etatsministerium*), nazywane również Wysockim Rządem Krajowym (*Erlauchte Landesregierung*).

²¹⁰ Do okręgu sądowego Regencji Wschodniopruskiej należały: a) Miasto Królewiec; b) Obwód pokarmińskiego kolegium sądowego; c) Obwody kolegiów sądowych dawnych kapitanatów w Zalewie, Przezmarku, Pasłęku, Miłakowie i Morağu; d) Obwód kolegium sądowego w Nidzicy; e) Obwód sądowy Węgorzewa i byłych kapitanatów Kętrzyna i Barcian; f) Obwody kapitanatów dziedzicznych Szymbarka, Ilawy, Dąbrówna, Gierdaw i Nordenburga; g) Biskupstwa Warmińskiego.

²¹¹ Regencja dzieliła się na dwa senaty — niższy (pierwszy) i wyższy (drugi). Wyższy senat miał nosić dotychczasową nazwę Trybunału, niższy senat nazwę Sądu Dworskiego w Królewcu. Sąd Dworski w Wystruci miał być bezpośrednio związany i podporządkowany departamentowi sprawiedliwości *Ministerium* Stanu w Berlinie (z pominięciem *Etats-Ministerium* w Królewcu).

²¹² Elementem złudzenia dla polityków wschodniopruskich były pierwsze posunięcia nowego króla Fryderyka Wilhelma II, który w czasie odbierania

w momencie, gdy regulatyw z dnia 2 kwietnia 1803 r. nakazał zastosowanie regulatywu z 3 marca 1797 r. na terenie Prus Wschodnich, całe *Etats-Ministerium* składało się z jednego tylko członka, etatsministra i naczelnego burgrabiego Krzysztofa Albrechta v. Ostau, mianowanego przez króla 18 czerwca 1788 r. członkiem *Etats-Ministerium*. W czasie składania hołdu w Królewcu w dniu 19 września 1786 r. dotychczasowy etatsminister i jednocześnie wielki marszałek, Fryderyk v. d. Gröben, został powołany na mistrza dworu. Von Ostau, prezydent Kamery w Cleve, mianowany został naczelnym burgrabią, 7 sierpnia 1799 r. v. d. Gröben zmarł. Jego stanowisko nie zostało obsadzone, a funkcje burgrabiowskie tymczasowo wykonywał wiceprezydent Regencji v. Winterfeldt. Kolejno 30 marca 1803 r. zmarł etatsminister i naczelny marszałek August Krystian v. Dönhoff. Królewskim rozporządzeniem z dnia 28 kwietnia 1803 r. stanowisko Dönhoffa zostało zlikwidowane. Zajmowane przez Dönhoffa stanowisko przewodniczącego Kolegium Opiekuńczego i dyrektora Domu Sierot w Królewcu przejął v. Winterfeldt. 28 czerwca 1803 r. zmarł etatsminister i kanclerz Karol Fryderyk Finck von Finkenstein²¹³⁾. Król zmierzał zdecydowanie do zlikwidowania *Etats-Ministerium*, uznając je za zbędne. Uznał jednak, iż należy utrzymać cztery główne urzędy (mistrza dworu, naczelnego burgrabiego, kanclerza i naczelnego marszałka) jako tytuły dworskie i honorowe, z uprawnieniem do tytułu „ekscelencji”. Nie związane z nimi jednak żadnym obowiązkiem służbowym ani dochodów. Już 28 kwietnia 1803 r. Fryderyk Aleksander Dohna mianowany został „wielkim marszałkiem dziedzicznego Królestwa Pruskiego”, a 1 maja 1803 r. Ahasverus v. Lehndorff „mistrzem dworu”²¹⁴⁾.

Chodziło więc obecnie o to, czy obsadzić stanowisko kanclerza, wakujące od śmierci v. Finckensteina. Początkowo myślano o zaniechaniu obsadzania stanowisk Regencji personalnie łączonych z *Etats-Ministerium*. Jednakże zdecydowano sprawę rozwiązać za pośrednictwem specjalnych komisarzy. Zostali nimi prezes Regencji Zachodniopruskiej Karol Wilhelm v. Schrötter z Kwidzyna oraz prezes Kamery w Królewcu v. Auerswald²¹⁵⁾. Równocześnie 25 lipca 1803 r. v. Schrötter mianowany został honorowym „kanclerzem dziedzicznego Królestwa Pruskiego”. Nominacja v. Schröttera zmieniła dotychczasową sytuację podwójnie. Ruz dlatego, że dotychczas nominacja na kanclerza Izby Rady Najwyższej (rządu pruskiego, rządu wschodniopruskiego, *Etats-Ministerium*) łączyła się równocześnie z pełnieniem funkcji prezydenta jakiegoś najwyższego sądu (Trybunału, Sądu Dworskiego czy Regencji wschodniopruskiej). Nominacja v. Schröttera spowodowała odwrotną zasadę — prezydent najwyższego sądu krajowego uzyskiwał tytuł honorowy kanclerza. Co więcej, mógł nim być prezydent sądu innego kraju (nie Prus Wschodnich). Schrötter był prezydentem sądu Prus Zachodnich (Regencji Prus Zachodnich). Druga różnica polegała na tym, że kanclerzem mianowany mógł być obecnie nie

hołdu w Królewcu w dniu 19 września 1786 r. wznowił urząd mistrza dworu (*Landhofmeisteramt*). Zdawało się, że stany pruskie uzyskają znowu pełną autonomię. Reformy Suareza z lat 1788—1792 przekreśliły całkowicie te nadzieje. Równocześnie tendencje centralistyczne władz berlińskich znalazły swój wyraz w czasie opracowywania wschodniopruskiego prawa prowincjonalnego. (WAPO VI/1—124). Zresztą, jaki los czekał *Etats-Ministerium* można było przewidzieć na podstawie sytuacji w Prusach Zachodnich z obowiązującą je *Instruction für die Westpreussische Regierung* z dnia 21 września 1773 r. (zob. WAPO, Biblioteka nr 31018).

²¹³⁾ T. Grygier, *Próby utrzymania*, s. 56—59 (zob. też SAG E.M. 121 b).

²¹⁴⁾ G. Conrad, *Geschichte*, s. 278.

²¹⁵⁾ N. C. C., t. XI nr 51.

indygeną. Wystarczało, że rodzina kanclerza zamieszkiwała Prusy Zachodnie i Wschodnie, względnie że on sam posiadał majątek w Prusach ²¹⁶⁾.

Nowo mianowany kanclerz v. Schrötter i v. Auerswald 24 lipca 1803 r. rozpoczęli opracowywanie planu nowego podziału resortowego w administracji Prus Wschodnich. Schrötter miał również zbadać celowość dalszego istnienia *Etats-Ministerium*. Tym sposobem doszło do regulatywu z dnia 21 czerwca 1804 r. w sprawie nowego ustroju administracyjnego Prus (*Reglement über die Verteilung der Geschäfte zwischen den Landes-Collegien in Ostpreussen und Lithauen*). Z dniem 1 września 1804 r. większość zadań *Etats-Ministerium* przeszła na kamery wojenno-skarbowe, samo *Etats-Ministerium* i kilka urzędów kierowanych przez nie, jak — Konsystorz, Specjalna Komisja Kościelna i Szkolna (*Ostpreussische Spezial-Kirchen — und Schulenkommision*), Kolegium *Montis Pietatis*, Kolegium Opieki nad Biednymi (*Armenkolleg*) oraz Dyrekcja Domu Sierot — zostało zniesionych. Ostatniemu członkowi *Etats-Ministerium* v. Ostau pozostawiono tylko nadzór nad fundacjami rodzinnymi, przewodniczenie w Kolegium Stypendialnym, nadzór nad Biblioteką Zamkową, dyrekcję Ubezpieczenia Ogniowego (*Adligen Feuersozietät*), sprawy stanowe (*Standeserhöhungen*), sprawy składania holdu oraz Kuratorium Uniwersytetu Królewieckiego i jego instytutów ²¹⁷⁾. Biuro v. Ostau składało się z naczelnego sekretarza (Wannovius), kierownika kancelarii tajnej oraz praktykanta. Do kompetencji kolegium sprawiedliwości (Regencji Wschodniopruskiej) należały obecnie także sprawy *Etats-Ministerium*, kamer wojenno-skarbowych, Kolegium Handlowego i Admiralicji w Królewcu (*Kommerz- und Admiralitätskolleg*), Sądu Bursztynowego i Brzegowego w Rybakach (*Bernstein-und Strandgericht*) ²¹⁸⁾.

3 czerwca 1805 r. zmarł ostatni członek *Etats-Ministerium*, naczelny burgrabia v. Ostau. Jego czynności urzędowe podzielono między Regencję, Sąd Dworski i kamery wojenno-skarbowe. Wojna z lat 1806—1807 przyspieszyła reorganizację. 26 grudnia 1808 r. ukazało się zarządzenie zmieniające ustrój administracyjny Prowincji. Kamery wojenno-skarbowe przekształcono na rejencje, a Regencję Wschodniopruską w Królewcu oraz Sąd Dworski w Wystruci w Wyższy Sąd Krajowy (*Ober-Landes-Gericht*) ²¹⁹⁾. Tym sposobem odrębności ustroju politycznego i administracyjnego zostały całkowicie zlikwi-

²¹⁶⁾ Tę anomalię w porównaniu do istniejących praw zlikwidowano częściowo, gdy w 1809 r. Schröttera mianowano prezydentem Królewieckiego Kolegium Sądowego Sądu Krajowego (*Landesjustitzkollegium*).

²¹⁷⁾ K a m p t z, *Jahrbücher*, Ed. 60. s. 501—515.

²¹⁸⁾ Długoczasowe sądownictwo kamer wojenno-skarbowych w latach 1743—1782 sprawowali justycjarusze kameralni (*Kammerjustitiar*). Po 1782 r. na ich miejsce powołano kameralne deputacje sprawiedliwości (*Kammerjustitiedeputationen*). Od 1804 r. przeszły one do sądownictwa ogólnego razem z procesami handlowymi i żeglucowymi. Tzw. Kolegium Handlowe i Admiralicji w Królewcu (*Kommerz- und Admiralitätskolleg*) powstało 5 sierpnia 1783 r. i składało się z założonego w 1718 r. Kolegium Komercyjnego (*Kommerzkolleg*) oraz istniejącego od XVI wieku Admiralicji (*Admiralitätskolleg*). Podporządkowano je królewieckiej Kamercze Wojenno-Skarbowej. Temu Kolegium i Admiralicji podlegały: Sąd Morski i Portowy w Pilawie (*See- und Hafengericht*), Sąd Żeglugowy w Kłajpedzie (*Handlungs- und Schiffahrtsgericht*), Sady Pracy (*Wettgericht*) w Królewcu, Tyłży i Wystruci.

Dalej zajmował się ten Krajowy Sąd sprawami lennymi, dyspensami małżeńskimi, opiekuńczymi. Sąd Bursztynowy w 1810 r. został zniesiony.

²¹⁹⁾ Reformę sądownictwa z 1808 r. poprzedziło zorganizowanie Senatu Kryminalnego (*Kriminalsenat*) oraz Inkwizytoriatu (*Inquisitoriate*). Instytucje te doprowadziły do likwidacji Sądu Dworskiego i Kolegium Kryminalnego.

dowane. „Księstwo Pruskie, będące w latach 1660—1807 państwem pobocznym (*Nebenland*) Brandenburgii „stało się prowincją pruską”²²⁰). Odmienności pozostały tylko jeszcze w ustroju stanowym²²¹).

* * *

Istotnym problemem ustrojowym Prus Książęcych był wzajemny stosunek między Księstwem a Brandenburgią. Przed okresem światłego absolutyzmu obie władze zwierzchnie, w Królewcu i w Eerlinie, uważały się za równych partnerów. Reprezentantami Prus Książęcych były stany pruskie (Sejm Generalny w Królewcu) oraz ich organ — Izba Rady Najwyższej. Absolutystyczny charakter administracji brandenburskiej postawił zagadnienia odmiennie. W związku z tym powstawało pytanie, jeśli stanom nie wolno reprezentować kraju, to kto ma ich w tym zastępować. A już nie do przyjęcia dla administracji brandenburskiej była teza prusko-książęca, że „stany pruskie nie reprezentują kraju, one same są krajem”²²²). Prawnym następcą książąt pruskich uznawano nadal Izbę Rady Najwyższej. Izba ta była władzą najwyższą i suwerenną jeszcze wtedy, gdy absolutyzm likwidował pruski ustrój stanowy. A nawet, gdy w 1781 r. przemianowano Izbę na *Etats-Ministerium*, była ona w dalszym ciągu najwyższym urzędem Księstwa jak i króla pruskiego²²³). Jej politycznym zadaniem było pośredniczenie między żądaniami i wymogami federacji państwowej skupionej „przypadkowo” wokół administracji berlińskiej, a osiągnięciami i potrzebami Prus Książęcych”²²⁴). Uznano Izbę Rady Najwyższej za równorzędną z Radą Państwa w Berlinie, mającą prawo publikowania królewskich edyktów, patentów i zarządzeń²²⁵).

Jednakże sytuacja polityczna w Księstwie Pruskim kształtowała się w ten sposób, że musiano znaleźć jakąś formułę współistnienia obok siebie dwu władz: pruskiej Izby Rady Najwyższej (stanowo-terytorialnej) i kamer wojenno-skarbowych administracji brandenburskiej (absolutystyczno-kameralnej). Następnie należało uzgodnić pozostałości dawnych form rządzenia z nowymi. Stąd problemem istotnym stało się ustalenie, który ustrój — Prus Książęcych czy Brandenburgii zwycięży w nowym państwie pruskim w XIX wieku. Wbrew W. H u b a t s c h o w i, można mówić nie o pruskim dziedzictwie w państwowości niemieckiej a o brandenburskim²²⁶). Biorąc zaś pod uwagę nie tyle stosunek wzajemny Prus do Brandenburgii, co rozwój ustroju administracyjnego, należy szukać nowej formuły państwowości. Jedni widzą ją w formie kompromisowej, drudzy w sprzecznościach, jakie wywodził absolutystyczny

²²⁰) Okres Księstwa Pruskiego, jako państwa pobocznego literatura niemiecka ustala na lata 1660—1807 (zob. *Geschichte der Deutschen Länder*, Bd. 1, s. 581). Ścisłej datą jest jednak zarządzenie z dnia 26 grudnia 1808 roku (zob. *Gesetz-Sammlung*, 1806—1810, s. 363).

²²¹) T. G r y g i e r, *Próby utrzymania*, s. 60.

²²²) Niektórzy chcą w tym fakcie widzieć rolę Prus Książęcych jako pomostu między *ancien regime* i *den neuen Preussen* (zob. W. M e r t i n e i t, *Die fridericianische Verwaltung*, s. 15).

²²³) T. G r y g i e r, *Z walk o suwerenność państwową*, s. 155 i n.

²²⁴) W A P O VI/1—124 memoriał stanów z 1803 r.

²²⁵) K. F o r s t r e u t e r, *Das preussische*, s. 35—37.

²²⁶) Brandenburgia zniszczyła aparat centralistycznej administracji Prus. Ze spotkania się tych dwóch aparatów centralistycznych zwycięsko wyszła Brandenburgia.

sam w sobie tryb urzędowania²²⁷). Otóż prezesi kamer wojenno-skarbowych chcieli być nie tylko reprezentantami władz centralnych w Berlinie, ale i reprezentantami zarządzanej prowincji. Natomiast eliminacja Izby Rady Najwyższej z zarządu krajem polegała na ograniczaniu zakresu reprezentacji. Dawniej Izba reprezentowała cały kraj, w XVIII wieku zaczęła reprezentować właściwie tylko interesy szlachty, a interesy państwa czy prowincji tylko w tych dziedzinach życia, którymi państwo berlińskie bezpośrednio się nie interesowało oraz nie utworzyło dla tych dziedzin życia centralnych organów władzy. Reprezentantami myśli państwowej stawały się coraz wyraźniej kamery wojenno-skarbowe²²⁸). Szczególna zaś aktywność administracji centralistycznej (brandenburskiej) w Prusach miała „usprawiedliwić przechwycanie kompetencji dawnych najwyższych władz Prus — Izby Rady Najwyższej”²²⁹). Fryderycjański absolutyzm fiskalny zmierzał także do podniesienia dochodów państwowych nie przez podniesienie świadczeń i ciężarów, ale przez ograniczenie samorządowi dochodów i „przechwycenie ich przez państwo”²³⁰).

Całość problematyki ustrojowej Prus Książęcych w XVIII wieku uzmysłowi opracowany niżej sumariusz rzeczowy *Etats-Ministerium*.

* * *

Organizacja archiwum *Etats-Ministerium* w XVIII wieku uległa dwu istotnym zmianom. W 1722 r. archiwum w Tapiawie zostało przeniesione do Królewca i połączone z archiwum królewieckim, gdzie nowsze akta archiwum królewieckiego zostały na nowo uporządkowane. Nadany wówczas porządek akt *Etats-Ministerium* utrzymany został do dnia dzisiejszego²³¹). Akta *Etats-*

²²⁷) Dyskusja na powyższy temat między Fr. Terveenem a W. Mertinemitem jest ciekawym zjawiskiem również z punktu widzenia bieżącej polityki tzw. rehabilitacji państwa pruskiego, znajdującego swój wyraz choćby w utworzonej po długich latach starań Fundacji Fruskiej (*Stiftung preussischer Kulturbesitz*). Fundacja ta przejęła zbiory b. Archiwum Państwowego w Królewcu, obecnie *Staatliches Archivlager Göttingen* (zob. Preussenland, Marburg 1963, H. 3, s. 37). Można przyjąć pogląd R. Steina, *Die Umwandlung*, Bd. 1, s. 2—3, że nie może być mowy o formule kompromisowej, łączącej myśl państwową Prus Książęcych z myślą państwową Brandenburgii w jedną państwowość wielkopruską, gdy nastąpiło pomniejszenie roli władz prusko-książęcych, a potem ich całkowite zlikwidowanie. Można mówić jedynie o hegemonii uzyskanej przez ośrodek brandenburski.

²²⁸) W. Mertincit, *Die friedericianische Verwaltung*, s. 16. Sprawy prowincjonalne załatwane były w Kameronie Wojenno-Skarbowej i tylko część ich — raczej dla formalności — przechodziła przez rząd pruski (czy *Etats-Ministerium*). Odsuwanie rządu pruskiego od reprezentacji państwa, spowodowało reakcję stanów pruskich. One chciały zostać w dalszym ciągu nosicielami idei suwerenności państwowej Prus Książęcych (por. gravamina stanów z 1740 r. oraz T. Grygier, *Próby utrzymania*, s. 56—58). Stąd walka o utrzymanie ustroju stanowego w Prusach Książęcych, a potem Wschodnich obok momentów ustroju społecznego miała również charakter walki o ustrój polityczny (państwowy).

²²⁹) R. Stein, *Die Umwandlung*, Bd. 1, s. 8.

²³⁰) Stąd wysuwana przez Fryderyka I sprawa zorganizowania w Prusach instytucji landratów (starostów) na wzór marchiński. Mieli oni wyeliminować kapitanów z administracji (zob. Acta Borussiae, Bd. 4, Th. 2, s. 141).

²³¹) K. Forstreuter, *Das preussische*, s. 103—104. Część akt *Etats-Ministerium* z uwagi na swą szacunkowość usystematyzowano w Archiwum Olsztynskim następująco: *Findbücher, Lehnsachen, Kirchensachen, Städte- und Gewerksachen (Handel und Gewerbe), Allgemeine Verwaltungssachen, Stiftungen und Hospitäl, Heeres und Kriegssachen, Curländische Aktenfragmente*. Część akt dotycząca nadzoru nad Uniwersytetem stosownie do zasady dziedziczenia akt włączono do zespołu *Königliche-Kuratorium der Albertus-Universität zu Königsberg*.

Ministerium porządkowali: Benjamin Scheel, Elias Diederich von Klinggräf, Scheibenpoden, Engelschmidt, Zimmermann. Herold, Faber i Meckelburg²³²). Zmiany w organizacji archiwum spowodował zabór Prus Królewskich. Zmieniły się granice administracyjne dla *Etats-Ministerium*, co wpłynęło również na zasób aktowy. Tereny Kwidzyna, Iławy i Prabut przeszły do Prus Zachodnich, więc i część akt dotyczących tych terenów *Etats-Ministerium* przekazało Kwidzynowi. Ponieważ granica między prowincjami Prus Wschodnich a Prus Zachodnich była sztuczna (ahistoryczna) więc podział ten wpłynął ujemnie na zasób aktowy. Podobnie włączenie Warmii do Prus Wschodnich zwiększyło zasób aktowy *Etats-Ministerium* (o tzw. *Westpreussische Folianten*). Doszły do tego jeszcze archiwalia warmińskie uzyskane w latach 1801 i 1802 ze Szwecji²³³). Część warmińskich akt w 1930 r. przekazano archiwum fromborskiemu wzamian za archiwalia sambijskie wywiezione przez kanonika Alberta Deutschmanna do Warmii w 1525 r.²³⁴). Zmiany granic w 1772 r. przyniosły archiwum *Etats-Ministerium* nowe nabytki w postaci akt Pomezkańskiego Archiwum Diecezjalnego (ze znanym zbirem biskupa Pawła Sperrtusa — zmarłego w 1551 r.), zbiory kronikarza Lucasa Dawida († 1583 r.), papiery urzędników (np. posła w Rosji Jerzego Jana v. Keyserlinga — † 1711, posła Jana Reyhera — † 1718 r., posła w Warszawie Jana v. Hoverbecka — † 1714, radcy Trybunału — † 1743, namiestnika Bogusława Radziwiłła — † 1669)²³⁵).

Rozwiązanie *Etats-Ministerium* spowodowało zmiany organizacyjne w archiwum. Ostatni etatsminister v. Ostau († 1805 r.) bezskutecznie bronił istnienia *Etats-Ministerium*. On też sprawował nadzór nad Archiwum, które „miało być trwałym śladem istnienia Izby Rady Najwyższej Księstwa”²³⁶). Jednakże regulatyw z 21 czerwca 1804 r. podporządkował archiwum Kamercze Wojenno-Skarbowej w Królewcu” z tym jednakże zastrzeżeniem, że bez zgody prezesa Kamery nie wolno brać akt z archiwum jakimkolwiek urzędowi”²³⁷). Odtąd rozpoczął się okres istnienia Państwowego Tajnego Archiwum²³⁸).

²³²) K. Forstreuter, *Das preussische*, s. 38—48.

²³³) SAG E. M. 19 c. I nr 59 oraz 56.

²³⁴) Archivalische Zeitschrift, 1931, Bd. 40, s. 267 i n.

²³⁵) K. Forstreuter, *Das preussische*, s. 41 przypis 1. Korespondencja Bogusława Radziwiłła znajduje się również w Archiwum Olsztyńskim, w Zbiorze rodu Schwerinów (zob. T. Grygier i W. Korycka, *Nieznane listy B. Radziwiłła*, oraz w archiwum rodzinnym w zarządzie Ester v. Schwerin w Urfeld (koło Bonn, NRF).

²³⁶) K. Forstreuter, *Das preussische*, s. 42—44.

²³⁷) SAG E. M. 121 a. *Archivum geschlossen wird und ohne vorgängigen speciellen Consens des Kammerpräsidii zu Königsberg nichts daraus verabfolgt werden darf.* (W sprawie zniesienia *Etats-Ministerium* zob. WAPO V/3/17 oraz T. Grygier, *Próby utrzymania*, s. 57.

²³⁸) K. Forstreuter, *Das preussische*, s. 43.